

સન્નિધિ

SANNIDHI

A Temple of Light and Enlightenment

વર્ષ 2016-2017

અજય રાવલ
રમેશ બહાદુર સિંહ
ગાર્ગી ગોહેલ

શ્રી મેઘમણિ પરિવાર એન્ડ શ્રી ભાઈલાલભાઈ એ. પટેલ (દેત્રોજવાળા)

ઉમિયા આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ ફોર ગર્લ્સ

સોલા, અમદાવાદ - 38 0060

ફોન : (079) 2746 6424, E-mail : principal.umiyacollege@gmail.com

SANNIDHI
Year 2016 - 2017
Edited By
AJAY RAVAL
RAMESHBAHADUR SINGH
GARGI GOHEL

વર્ષ 2016 - 2017
પ્રત 300

અભિનંદન

ઉર્વિતા નારણભાઈ ડાંખરા

ગુજરાત યુનિવર્સિટી દ્વારા એપ્રિલ 2017માં લેવાયેલી
ટીવાયબીએની ફાઇનલ પરીક્ષામાં મુખ્ય વિષય સોશિયોલોજી
સાથે સમગ્ર ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં પ્રથમ નંબરે ઉત્તિર્ણ થવા
બદલ અને ઉમિયા ગર્લ્સ કોલેજ, સોલાનું નામ રોશન કરવા
બદલ ઉમિયા ટ્રસ્ટ પરિવાર આનંદ અને ગૌરવની
લાગણી અનુભવે છે.
અભિનંદન સાથે, પ્રગતિનાં સોપાન સર કરો એવાં આશિષ...

પ્રકાશક
પ્રિ. ડૉ. સંગીતાબહેન પુષ્કર ઘાટે
શ્રી મેઘમણિ પરિવાર એન્ડ શ્રી ભાઈલાલભાઈ એ. પટેલ (દેત્રોજવાળા)
ઉમિયા આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ ફોર ગર્લ્સ
સોલા, અમદાવાદ - 38 0060
ફોન : (079) 2746 6424
E-mail : principal.umiyacollege@gmail.com

ટાઇપ-સેટિંગ
પ્રિન્ટ ઓ' ટાઇપ, ગાંધીનગર
મો. 99048 77449

મુદ્રક
બુક પબ
હિંગળાજ માતાના મંદિરના ખાંચામાં,
નવરંગપુરા પોલીસ સ્ટેશન પાછળ, નવરંગપુરા,
અમદાવાદ - મો.નં. 98250 30340

નિરાલી પટેલ, Sem VI, B.Com., Eng. Med.)

પ્રાર્થના

કત અજનારે જાનાઈલે તુમિ, કત ઘરે દિલે ઠાંઈ-
દૂરકે કરિલે નિકટ બન્ધુ, પરકે કરિલે ભાઈ.

- રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર

તેં કેટલાય અજાણ્યાને ઓળખાવ્યા,
તેં કેટલાંય ઘરમાં મને આશ્રય આપ્યો,
આ બદલની કૃતજ્ઞતાથી મારું હૃદય ભરાઈ ગયું છે.

- સુરેશ જોશી

વાત આપણી...

પ્ર કૃતિમાં જીવનનું રહસ્ય કેવું તો સંગોપિત! ઝાડ જુઓ, એનાં ફળ-ફૂલ વાયરો લઈ જાય – અહીં-તહીં વેરે. જો એને જરાક જેટલી ભોંય મળી જાય તો કોઈ બીજ ત્યાં જડ જમાવે, ને એ જ વખતે વટવૃક્ષ થાય તો ના નહીં. ને એમ ચક્ર ચાલ્યા કરે... બીજમાંથી વૃક્ષનું, પ્રકૃતિના રક્ષણ-સંરક્ષણનું. ક્યારે? ક્યાં? કેવાં? બીજડાં પડી જાય કહેવાય નહીં. ઠીક એવી આશાનાં બીજ આપણા સહુમાં ક્યાં નથી પડ્યાં હોતાં?! એ આશાબીજ વાવ્યા કરીએ... વૃક્ષ થાય તો થાય. જો જરાક જેટલી ભોંય મળી જાય તો બીજ અને વૃક્ષની આવી ‘સન્નિધિ’ આ પ્રાગટ્ય-વેળાએ રચાઈ રહો – આપણા આશાબીજનું વાવેતર સતત થતું રહો એ જ અભિલાષા આ એક અને એક એમ અગિયારમા ડગલે...

સહુ પ્રત્યે કેવળ કૃતજ્ઞતા – ‘સન્નિધિ’ ક્ષણે હૃદયમાં...

- અજય રાવલ

અનુક્રમ

1. પ્રાર્થના	રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર, અનુ. સુરેશ જોશી.....	3
2. વાત આપણી	સંપા. અજય રાવલ.....	3
3. Annual Report For The Academic Year 2016-17		
Temple of light and enlightenment	Principal Dr. Sangeeta Ghate.....	5
4. અભાવ્યકતી	પૂજા મફતભાઈ ભરવાડ, ધારા દેસાઈ, પૂનમ નાગજીભાઈદેસાઈ, ઝીલ પટેલ, ઉર્વિતા એન. ડાંખરા, માનસી જે. પટેલ, Rupa B. Desai, Sonal B. Desai.....	10
5. સાહિત્યમાંથી રસપ્રાપ્તિ	ડૉ. ગાયત્રી આર. દવે.....	15
6. ‘દીર્ઘ મેં....’ : નવા પ્રદેશમાં લઈ જતી કૃતિ	અજય રાવલ.....	17
7. ભરતેશ્વર બાહુબલિ રાસ અને પૃથ્વીચંદ્ર ચરિત્ર: જૈન દર્શન	પ્રા. કૌશિક ર. ત્રિવેદી.....	21
8. એન.એસ.એસ. વાર્ષિક શિબિર અહેવાલ (2016-17)	22
9. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર : આજ-કલ ઔર આજ	પ્રો. દિનેશ કણજરિયા.....	23
10. યાત્રાઓનું સામાજિક મહત્ત્વ	પ્રા. ઘનશ્યામ પટેલ.....	25
11. મલ્ટિ મીડિયા (Multimedia)	શિલ્પા મિશ્રી.....	26
12. ન હોને કા મતલબ...	રમેશ બહાદુરસિંહ	28
13. મિથક ઔર રામભક્તિ તથા કૃષ્ણભક્તિ શાસ્ત્ર	સુમિત્રાબહેન કે. પટેલ.....	30
14. હિન્દી સાહિત્ય મેં વર્તમાન પરિવેશ	પ્રા. મીનાબા જાડેજા.....	33
15. ફ્રિજી મેં રામાયણ મેલા	સીતેશ આલોક.....	34
16. The Moth : Eaten Howdah of the Tusker		
Fight of Women for Identity	Dr. Rupal Patel.....	36
17. A Thematic Core In Voice In The City	Prof. Ajitha R Nair	42
18. Destroyed but not defeated : Hemingway's		
‘The Old Man and the Sea’ A Psychotherapeutic story	Prof. Gargi Gohil	44
19. Evolution in Vampires’ Image		
“Old Vampire” to “New Vampire”	Prof. Unnati Patel.....	46
20. Strengthening SSI to make it Export Competitive		
A Swot Analysis	Dr. Sangeeta Pushkar Ghate	48
21. Retail Banking : A Conceptual Framework	Dr. Shilpa Patel	53
22. Making Education Green-Greening Youth Minds	Dr. Manish M. Chudasama	58
23. Corporate Social Responsibility		
in Indian Corporate Sector	Ekta M. Mehta.....	62
24. Carbon Credit Accounting		
A Study of Metro Rail in India	Prof. Milin A. Danak	64
25. Cenvet Credit	Prof. Parashar J. Dave	66
26. E-Learning	Mona Patel	68
27. Physical Fitness And Its Measurement	Prof. Brijesh S. Prajapati.....	71

ANNUAL REPORT FOR THE ACADEMIC YEAR 2016-17 Temple of light and enlightenment

Shree MeghmaniParivar and Shree Bhailalbhai A. Patel (Detrojwala) Umiya Arts and Commerce College for Girls was established in 1998 by Shree Umiya KVC Education Trust.

The basic purpose was to provide an opportunity of higher studies to the daughters belonging primarily to farmer communities across North Gujarat. To achieve this purpose, financial help was sought and money was collected from nearby villages; major contribution was done by two families of farmer-turned industrialists.

Considering the need for a Girls' College, construction of hostel was the first priority, as a result the hostel was constructed, so that from the beginning itself students do not face any difficulty and that a really inexpensive accommodation option is available to them. Today also only lodging fee, which is nominal considering the facilities is taken from the students. Excellent quality wholesome food is free for all hostel students.

We call our college as a 'Temple of light and enlightenment'.

In a span of just sixteen years, three times we were rated as The Best College of Ahmedabad and ranked among the top '50 Arts Colleges and Growing Giants (Commerce Colleges) of India' by India Today in the year 2014.

The college strives to impart and enhance quality in education. In an era of moral crisis, outward pressures, materialistic existences and personal ambitions is a real challenge.

Our's is the story of tradition, a trail of rich conversion and legacy of proud past which drives, all of us towards a bright future. At Umiya, it is our endeavour to provide education to students that leads to multifaceted development of their inner talent,

intellectual capabilities and over all personality and to inculcate into them, cultural and national spirit, thus making them a responsible global citizen and conscientious human being.

I would like to share with you the immense pleasure the release of eleventh volume of sannidhi, which means ParasparniNikatata.

I congratulate the entire team of SANNIDHI, the faculty members, and the students who have worked hard for its grand success. At the same time, I thank all the readers for their appreciable response. I express my gratitude to UmiyaParivar.

We acknowledge the contributions of the management, all teaching and admin staff members, our support staff, students, parents and alumni who have helped us in our efforts, to impart quality education and have contributed whole-heartedly.

New Events at the Campus

The Academic Year started on a very positive Note; We signed an M.o.U. with the Institute of Company Secretaries of India to start a study centre at our college.

Tenth Issue was released by Honorable Higher Education Minister Shree Bhupendrasinhji ChudasamaSaheb, President of Shree K.V.C. Education Trust, ShreeBabubhai J. Patel.

For Physical & Mental Fitness, weekly a lecture & practical was initiated in every class, were all students were taught Yoga & other Exercises.

Know Your Student (KYS) programme was successful in bringing newly admitted student closer to the College Environment.

Enthusiasm of N.S.S.volunteers made us apply for another unit of N.S.S. Gujarat University granted permission for it, and both units together performed extremely well throughout the year.

One Day seminar on preparation for GPSC Class-I & II competitive Exam was arranged. 265 students participated in it. Study materials were provided to them.

We had arranged 'KhadiForGandhigiri' where students took pledge to purchase khadi, on Birth anniversary of Father of the Nation Mahatma Gandhi.

In cleanliness drive, students cleaned the road from campus to highway and planted 100 saplings of plumeriarubra.

Swami Vivekanand's Birthday was celebrated as 'Youth Day'. Students posed as Swami Vivekanand. Audio clip of Swamiji's Chicago speech was played in all class rooms. Exhibition of Books on life, thoughts & Philosophy of Swami Vivekanand was arranged.

7 Days N.S.S. Camp on Digital India was arranged in Limbadiya village. 60 students had participated in it.

In order to motivate sports persons, they were shown Dangal Movie.

Retired R.T.O. officer ShaheriyaarZaveri delivered lecture on Defensive Driving.

'Confluence of Educational Achievers' – felicitation programme of Toppers of Semester – V (Arts) was arranged, wherein they shared success Mantras with all students.

Small But Meaningful work was done by students of the college, Total 100 pieces of 21 items (2100 pieces) were distributed to students of Backward areas.

Intercollege public speaking contest was hosted in fond memory of Late President of Shree Umiya K.V.C. Education Trust, Shree Mansukhbhai M. Patel.

We also signed MOU with Rural Urban Development and Management Institute(RUDMI). 30 hours course on 'BhartiyaMahila- ViplavthiVartamanSudhi' was conducted. Experts like Dr. Mandaben Parikh, Dr. Mehboob Desai, Dr. Ami Upadhyaya, Dr. Priti Tivari, Dr. Shirinben Mehta, Ms. Chandrikaben, Shyayaraben, BhartibenParmar, Dr. Falguniben Parikh took lectures and provided valuable insight.

Another MoU was signed with M/s Munimji Training and Placement Pvt. Ltd. 30 hours' course on Goods & Service Tax (G.S.T.) was conducted, which was attended by 260 students.

Student Support Programme was started wherein senior students taught their juniors after college hours. This helped weaker students to cope up with the syllabus. Since students are more open and free with their peers and friends, this initiative has become very popular among them.

We celebrated 'Nutrition Week' during which a

series of lectures and demonstrations were arranged for students aged between 17 to 24 years. The theme was 'Nutrition - A Way To Happiness'.

Special initiatives were undertaken under Career Placement Cell. Careers in Law, Higher Education, Banking and Insurance were discussed as alternative career option.

Students participated in various competitions like Poster Making, Quiz, Slogan Writings, Elocution and Debates organized by the Forest Department on O-Zone Day.

136 students were felicitated by Hon'ble V.C. of Gujarat University Dr. Himanshu Pandya during Prize Distribution and Annual Function.

Students Achievements

- Our Softball team became Gujarat University Champions.
- Our Powerlifting team became Gujarat University Champions.
- Our Kho-Kho team became 1st Runners up in Gujarat University.
- Our Kabbadi team became 1st Runners up in Gujarat University.
- Athletics team won 6 Medals in Athletic meet.
- Our college Volleyball team won Ahmedabad Open Championship.
- Our Civil Defence platoon won 1st Prize in 26th January Republic Day Parade held at Dholka
- PoojaBharwad won Intercollege Public Speaking Contest hosted by our college.
- At Gujarat University Youth Festival, our college team won 2 prizes in Folk Dance and Clay Modelling.
- Our student won 3rd Prize in Intercollege Essay Writing Competition hosted by Central University of Gujarat.
- Our student won 2nd Prize in Intercollege Poetry Recitation competition hosted by Central University of Gujarat.
- At CTAC Camp of N.C.C. our student got Gold medal in Rifle Shooting.
- At CTAC Camp of N.C.C. our student won Silver medal in elocution competition.

Event	Level	Prize
Discuss throw	Zonal	First
Shotfoot	Zonal	First
200 mt. Running	Zonal	First
1500 mt. Running	Zonal	First
Volleyball	Ward	First
Kabbadi	Zonal	First
Kho-Kho	Zonal	First
Rassa Khech	Zonal	First

DEPARTMENTAL ACTIVITIES

English Department

- Participation of students of B.A. Semester – 1,3& 5 in Literature Quiz.
- 25 students participated in a workshop on 'Wedding Album' by Girish Karnad.
- Invited Dr.AnandVyas "Pramukh Swami Arts & Commerce College" for lively interaction with students on T.S. ELIOT: A CRITICAL STUDY.
- Students of B.A. Semester-IV and Semester-VI presented speeches and poetry recitation on Subject related Poems.
- Subject related movies such as - David Copperfield, A Passage to India, Bishop's Candlestick, Romeo Juliet, Julius Caesar and Blue Umbrella were shown to students.

Hindi Department

- To celebrate PremchandJayanti, presentations on works of Premchand were made by the students.
- On the JanmaJayanti of Great Saint Tulsidas, Dohas of Saint Tulsidas were recited by the students.
- To create awareness amongst the people about the importance of 'Our RashtraBhasha', all students participated in a rally to celebrate Hindi Day, which was organized by RashtraBhasha College; Our college also organised Poetry Recitation, Elocution, Poetry Compilation for students to celebrate "Hindi Week".
- Chief Editor of Rajasthan Patrika, Shree Pradip Joshi was invited to deliver a speech on Literature and Journalism.
- As a part of Education Tour, students visited AadivasiMuseum at Gujarat Vidyapith.

Gujarati Department

- Under 'Meet the Author' Programme, metDhiruben Patel, with Semester –V students a critic and writer,

who enlightened the students with her views.

-On the JanmaJayanti of Umashankar Joshi, the students & teachers had a lively discussion.

- An informative lecture by Shree Manoj Shukla was organized on SOFT SKILL DEVELOPMENT.

- An excellent video presentation was prepared by B.A. Semester -5 Students on Gandhiji and Gandhi Ashram (2nd October).

- An Education Tour to Nadiad, Vidyanagar and Karamsad was organized, inNadiad, students visited Govardhan Ram Tripathi Memorial. An interaction with ShriKulinchandraYagnik (Ex-VC, North Gujarat University) was organized. A lecture was delivered by Ex. Prof. and Author Shree Manibhai H. Patel. We also visited Birth Place of Shree SardarVallabhbbhai Patel in Karamsad.

- A project report was submitted to college as part of Educational Tour.

Sociology Department

-Students visited 'SakhiJyotSangathan' – an NGO by our own faculty for educational purpose, the students prepared a detailed report on their visit.

- The whole Department visited 'Gujarat Vidyapith'.

- Students had planned celebration of Teacher's Day and joined Social Services.

- A quiz was organized by the department.

Commerce Department

- Students were taken for Industrial visit to Mother Dairy, Gandhinagar. The students prepared a project report on their visit.

- A Commerce Quiz was organized by the department.

- Faculties and students visited AkshaypatraYojana – Govt. of Gujarat.

- Chirag Shah [CA] conducted a workshop on T.D.S. at campus.

- Chirag Shah [CA] conducted a seminar on Career Guidancefor M.Com. studentsat campus.

COMMITTEES

CWDC (URMI)

- 35 students participated in an essay competition organized on 'Women in Present India'. Six students were declared winner and awarded certificates.

- Seven students attended a seminar on 'Women Empowerment' held at L.D. Arts College.

- Nearly 250 students attended a lecture on Nutrition as part of Nutrition Week Celebration.

- On 8th March 2017, International Women's Day celebration was organized. All students participated in Brain Storming and long forgotten games were organized for the students.

- A Team of students undertook the pledge of cleanliness and cleaned the campus and its surroundings.

RED RIBBON CLUB

- Various activities were undertaken such as AIDS Day,

especially to create awareness about this menace.

- To observe AIDS Day, Road Show was organized.

- In association with Red Cross Society, Thalassemia Test was conducted

for the students of BA/B.Com Semester-I.

N.C.C.

- 50 students enrolled in NCC during 2016-17.

- A weekly parade is held in college campus on every Thursday.

No.	Activity	Place	Date	Class/Students/ No. of Students	Remarks
1	N.C.C. Camp	Lakshdeep (Kavarthi)	16-4-2016 to 5-5-2016	Patel Arti	Awarded with Silver Medal with certificate for Best Swimming
2	T.S.C. Camp	Thamna	2-6-2016 to 11- 6-2016	05	Participation
3	C.A.T.C. Camp		18-6-2016 to 21-6-2016	Charoliya Sharmisha	Participation
4	C.A.T.C. Camp		27-6-2016 to 6-7-2016	05	Participation
5	C.A.T.C. Camp		18-7-2016 to 27-7-2016	Charoliya Sharmisha	Participation
6	I.G.C. Training	Thamna	3-8-2016 to 12- 8-2016	Charoliya Sharmisha	Participation
7	T.C.S. Camp	Thamna	17-8-2016 to 26-8-2016	Charoliya Sharmisha	Participation
8	C.A.T.C. Camp		25-9-2016 to 5-10-2016	Rathod Niraj	Received Silver Medal for Debate Competition
9	C.A.T.C. Camp		25-9-2016 to 5-10-2016	Bihola Janki	Received Gold Medal for fire shooting
10	N.C.C. Camp	Manali	28-10 to 28-11- 2016	Zala Poonam	Participated in Mountinary, Awarded as a Best Cadre Awarded with Best Rope of Medal
11	N.I.C. Camp	Vallabh Vidyanagar	9-1-2017 to 20- 1-2017	Charoliya Sharmisha	Trophy was awarded for excellent performance to all students
-					Won the NIP Trophy
12	N.C.C. Camp	Jammu & Kashmir (Shrinagar)	25-1-2017 to 5-2-2017	Patel Arti	Awarded with Gold Medal for Best Performance in Cultural Programme
13	N.C.C. Camp	Jammu & Kashmir (Shrinagar)	25-1-2017 to 5-2-2017	Zala Poonam	Awarded with Gold Medal for Best Performance in Cultural Programme

Civil Defence

No.	Activity	Date	Participated Students
1	Parade Practice	Every Sunday	20
2	Visit to the Bilind School [Memnagar]	5-7-2016	15
3	Rathyatra arranged [Shaher Kotda Police Station]	6-7-2016	18
4	Participated in Parade at Bavala	15-8-2016	20
5	Participated in Parade at Bavala	26-1-2017	20
6	Performed duties in Mass Marriage [Sola, Bhagvat Vidyapith]	7-2-2017	4
7	Civil Defence visit at Banaskantha Nerabet Border	13-2-2017	23

PLACEMENT CELL (UDISHA) CAMPUS TO CORPORATE PLACEMENT

Date	Name of Company	Participanrs	Select	Salary (Rs.)
10/9/16	Print Vista & Shopper's Stop	85	05	12,500
5/1/17	Toyota	15	02	12,500
28/12/16	T.C.S.	22	05	15,000
16/9/16	ICICI Bank & Kotak Mahindra Bank	35	11	11,500
	Bhavik Publication	15	03	8,500
11/2/16	M.G. Science College	80	12	10,500

LIBRARY (GYAN PARAB)

- A Mobile Library has been started in this academic session.
- New Arrivals of Books in each subjects were displayed, so that the students get detailed idea about all type of Books, Journals, Periodicals and Magazines.
- Needy Students' Library is successfully running in our college.
- Large numbers of students take benefit of the library which remains open from 7:30 a.m. to 6:30 p.m. including public holidays.

N.S.S. (SARVODAYA)

No.	Date	Event	No. of Students	Place
1	12-8-2016	Celebration of Rakshabandhan	20	Jeevan Sandhya Old Age Home
2	15-8-2016	Flag Hoisting – Independence Day	03	Gujarat University
3	19-8-2016	Celebration of Janmastmi	20	Jeevan Sandhya Old Age Home
4	9-9-2016	Campus Cleanliness	20	
5	16-9-2016	Guidance of 'Swachhta Abhiyan'	25	
6	23-9-2016	Musical Games & Debate with Senior Citizens	20	
7	4-10-2016	Navaratri Celebration	30	
8	23-12-2016	A Lecture by Kalpnaben 'Dikri Vahal no Dario'	30	Jaspur
9	30-12-2016	New Year Celebration	25	
10	12-2-2017	Visit to adopted village Jaspur and Cleanliness Drive	35	
11	21-2-2017 to 27-2-2017	Participation in N.S.S. Departmental Workshop by Gujarat University	11	Punadra
12	3-3-2017	Campus Cleanliness, Story Reading for Senior Citizens	20	Jeevan Sandhya Old Age Home
13	23-3-2017	Celebration of N.S.S. Day	35	

SAPTDHARA

- Inter class competitions on various themes such as Light Music, Folk Song, Patriotic Songs, Folk Dance, Garba, Antakshari were organized.
- Competitions such as on Poetry Recitation, Elocution, Poetry Completion, Message Writing, Cartooning, On-the-Spot Painting, Collage and Mehendi were organized.
- One Act Play, Skit, Mime, Mono-Acting and Mimicry competitions were held. Intensive training was imparted to the selected students.

અભાવ્યક્તિ

તને...	કેમ?	ઈશ્વર-આસ્થા
મારી આંખોના દરિયામાં સમાવી લઉં તને, તારી ધડકનમાં નદી બની વહેવું છે. મારા હૈયાની મેડીએ મઢી લઉં તને તારા શ્વાસમાં વાંસળી બની ગુંજવું છે. મારા અંતરમાં ઓજલ કરી દઉં તને તારી છબી નિહાળીને જીવવું છે. મારાં શમણાંમાં જીવંત કરી દઉં તને તારી યાદોમાં સ્મિત બની હસવું છે. મારી જિંદગીનો કિનારો બનાવી દઉં તને તારી સાથે આ મઝધારને જીવવી છે. મારી એકાંત પળોમાં સંભારી લઉં તને તારા સંઘર્ષનો રસ્તો બનવું છે.	કેમ બે જિંદગી અલગ-અલગ વહેંચાય છે? દીકરાને ક્રિકેટ અને દીકરીને ઘરનું કામ શીખવાય છે. જોયેલાં સપનાં કેમ દરેક વખત એનાં ટૂટી જાય છે? ઘરની ચાર દીવાલમાં એની જિંદગી અટવાય છે. સમાનતાનો નારો લગાવતા આ દેશમાં કેમ અસમાનતા સર્જાય છે? દીકરો-દીકરી એકસમાન એવા જૂઠા નારા લગાવાય છે. કેમ બે જિંદગી અલગઅલગ વહેંચાય છે?	મળે જો સમય પ્રભુ તને તારા કામથી, સાંભળજે મને પણ તું પ્રેમથી, આમ તો યાદ કરે છે બધા તને ફક્ત કામથી, ઓળખે છે તને તારાં જુદાં જુદાં નામથી, કરે જો કોઈ કામ ખૂબ મહેનતથી છતાં પસાર કેમ થાય મુશ્કેલી એની રાહથી પરંતુ ચિંતા નથી હવે કોઈ વાતથી, કેમ કે તું જ તો છે અમારો મહારથી છીએ તારા અને સાચવવા પણ તારે જ રહ્યા, એટલે જ તો તને ઈશ્વર, અલ્લાહ, ભગવાન કહ્યા મુશ્કેલી તું આપે અને રાહ પણ તું જ બતાવે છે, તો હે પ્રભુ! તું શીદને તારા બાળને સતાવે છે. રાખે છે તારી પાસે માનતાઓ અને મોટી આશ પણ હે માનવી, જો બધું જ એના હાથમાં હોત તો 'રામે' ના કર્યો હોત 'વનવાસ'.
પૂજા મફતભાઈ ભરવાડ ટી.વાય.બી.કોમ., રોલ નંબર-1633	દીકરાને ક્રિકેટ અને દીકરીને ઘરનું કામ શીખવાય છે. પૂનમ નાગજીભાઈ દેસાઈ એફ.વાય.બી.એ., સેમ-2, રોલ નં.5	પૂનમ નાગજીભાઈ દેસાઈ, સેમ-2

“એક વ્યક્તિની આસપાસ આખી જિંદગી હોય છે!”

લાવ તારો હાથ આપી જો મને,
તું હૃદયમાં ક્યાંક સ્થાપી જો મને,
તું નસેનસમાં વહે છે રક્તવત્,
કોઈ પણ છેડેથી કાપી જો મને.

- ત્રિલોક મહેતા

આપણી આખી જિંદગીમાં દરેક તબક્કે એક એવી વ્યક્તિ હોય છે જેની આસપાસ આપણું આખેઆખું અસ્તિત્વ જીવતું હોય છે. સમયની સાથે એ વ્યક્તિ બદલાતી પણ રહે છે.

જન્મ થાય પછી સૌથી વહાલી વ્યક્તિ મા હોય છે. મા એટલે સર્વસ્વ. માના પ્રેમ માટે ભાઈ-બહેનની પણ ઈર્ષ્યા થતી હોય છે. મા કોઈને વધુ ચાગલો કે ચાગલી કરે તો સહન નથી થતું. સિબલિંગ રાઈવરની શરૂઆત માના પ્રેમથી થાય છે. મા ઉપર એકાધિકાર જમાવવાનું મન થાય છે. મા મારા સિવાય કોઈને પ્રેમ કરવો ન જોઈએ એવી ફીલિંગ થાય છે. આમ તો દરેક સંબંધમાં આપણે સ્વાર્થી જ હોઈએ છીએ. મારા સિવાય એની જિંદગીમાં કોઈ ન હોવું જોઈએ. મોટા થઈએ પછી માને પણ ટેકન ફોર ગ્રાન્ટેડ લઈ લેતા હોઈએ છીએ. એ તો કરે જ ને, મા જો છે તો! મા કરતી હોય છે - છેલ્લા શ્વાસ સુધી આપણી ચિંતા અને આપણા માટે પ્રાર્થના. એક તબક્કે આપણે જ કહી દેતા હોઈએ છીએ કે હવે હું નાનો થોડો છું કે નાની થોડી છું. મારી આટલી બધી ચિંતા ન કર. મા શું કરે? એને તો આપણી ચિંતા કરવાની આદત પડી ગઈ હોય છે. આ તો એમ ક્યાં છૂટતી હોય છે! આપણામાં પેલી કહેવત છે ને કે સીંદરી બળે પણ વળ ન છોડે. માનું પણ

કદાચ એવું જ હોય છે. અગ્નિસંસ્કાર વખતે એનો દેહ બળતો હશે ને તો પણ એની અંદર આપણી ચિંતા અને આપણા પ્રેમનો જે વળ વળી ગયો હોય છે ને એ છૂટતો નહીં હોય! અસ્થિના વિસર્જન પછી પણ એ વહેતો નહીં હોય. એ તો એ પોતાની સાથે લઈ જતી હોય છે.

બાપ હોય છે. પણ એ એની જગ્યાએ હોય છે. પહેલી જગ્યાએ તો મા જ હોય છે. નાનું હોય ત્યારે દરેક બાળક બાપને થોડોક અન્યાય તો કરતું હોય છે. જોબ પરથી પપ્પા પાછા આવે ત્યારે ભલે દોડીને તેને વળગી જતું હોય, પણ અંદરખાને તો મા જ હોય છે. પિતા બિજાય ત્યારે બાળક છેલ્લે તો માની સોડમાં જ જતું હોય છે. મા દરેક ઊંડકારમાં હોય છે. પિતા બહારગામ ગયા હોય તો વાંધો નથી આવતો. મા આપણને મૂકીને ક્યાંય ન જવી જોઈએ. મોટા થઈએ પછી માનો મોહ ઘટી જતો હોય છે. હા, આદર, લાગણી, સ્નેહ અને બીજું ઘણું બધું મા અને બાપ સાથે આજીવન રહે છે, પણ મેઈન ફોકસ તો ચેઈન્જ થતું જ રહે છે!

જિંદગીના એક તબક્કે ફ્રેન્ડ્સ આપણો સૌથી મહત્વનો હિસ્સો બનતા હોય છે. છોકરો કે છોકરી પ્રેમમાં પડે એ પછી સૌથી પહેલી વાત એની ફ્રેન્ડ્સ જ કરી હોય છે. એ આપણી બધી વાત સાંભળે છે. સાચી કે ખોટી

એની સમજ મુજબ આપણને શિખામણ આપે છે. આપણને ઉશ્કેરે છે. ફસાઈએ ત્યારે આપણી જોડાજોડ ઊભો કે ઊભી રહે છે. આપણી ઘણી બધી સુટેવો અને અઢળક કુટેવો આપણા મિત્રોને જ આભારી હોય છે. સીધા રસ્તાની વાતો કરીને આપણને ઘણા આડા રસ્તે પણ ચડાવતા હોય છે! મિત્રો પણ સમયની સાથે બદલાતા રહે છે. જૂના મિત્રો ભુલાતા નથી, પણ નવા ઉમેરાતા તો રહે જ છે. દરેકને પોતાના જેવા ફેન્ડ્સ તો મળી જ રહે છે. આપણને અમુક લોકો સાથે જ ફાવતું હોય છે. થોડુંક વિચારી જોજો, તમારા દોસ્તાર કે તમારી બહેનપણીએ તમારાં કેટલાં અઘરાં, નાદાન અને બેવકૂફીભર્યાં કામોમાં સાથ આપ્યો છે? મોટા થયા પછી મિત્રો સાથે એ જ બધું વાગોળવાની મજા આવે છે કે કેવા ધંધા કર્યા છે આપણે, નહીં?

પ્રેમમાં હોઈએ ત્યારે પ્રેમી જગતની સૌથી શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિ બની જાય છે. પ્રેમી વિશે બધું જ જાણવાનું મન થાય છે, એને બધું જ કહેવાનું મન થાય છે, વાતો ખૂટતી જ નથી. સમય ઓછો જ પડે છે. એના માટે જ તૈયાર થવાનું મન થાય છે. છોકરો કે છોકરી પોતાના પ્રેમીને પ્યારા લાગવા માટે

કેટલું બધું કરતાં હોય છે? પ્રેમ ધસમસતો રહેવો જોઈએ. ઉંમર વધે એમ પ્રેમ બુદ્ધે શા માટે થવો જોઈએ? એ પરિપક્વ કેમ થતો નથી? પ્રેમ તો આપતા જવાની ચીજ છે જે છેલ્લા ત્રાસ સુધી સાંભરે.

અત્યારે કઈ વ્યક્તિ તમારી સૌથી નજીક છે? એની સાથે જે રીતે જીવવું જોઈએ એ રીતે તમે જીવો છો? ભલે ઉંમર થોડીક વધી ગઈ હોય, પણ પ્રેમ કરવામાં મોટા ન થઈ જાવ. સુખી થવા માટે, ખુશ રહેવા માટે અને આપણને આપણો અહેસાસ થતો રહે એ માટે આપણા સંબંધોમાં તાજગી રહેવી જોઈએ. કઈ વ્યક્તિ તમારી આસપાસ તમારી આખી જિંદગી છે? એ વ્યક્તિને જરા પણ દૂર ન જવા દો અને હા, એવી કઈ વ્યક્તિ છે જેના માટે તમે સર્વસ્વ છો? તમારી આસપાસ કોની જિંદગી છે? એ વ્યક્તિને પણ તમારી નજીક રાખજો, કારણ કે તમે એના સુખનું કારણ છો!

“ખાલીપો એટલે એક એવી વ્યક્તિની ગેરહાજરી જે આપણા પોતાનામાં જીવતી હોય!”

- ધારા દેસાઈ, બી.એ., સેમ 6

ગુજરાતી નવલકથાનાં દોઢસો વર્ષ નિમિત્તે ગુજરાતના મહાન નવલકથાકાર ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી વિશે

ગોવર્ધનરામનો જન્મ તા.20-10-1855 (વિજયાદશમી)ને દિવસે નડિયાદમાં થયેલો. તેમના પિતાનું નામ માધવલાલ ત્રિપાઠી અને માતાનું નામ શિવકાશી હતું. પાંચમે વર્ષે તેમણે મુંબઈની બુદ્ધિવર્ધક સભાસંચાલિત શાળામાં અભ્યાસ શરૂ કર્યો હતો. 1865માં પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂરું કરીને નડિયાદની અંગ્રેજી શાળામાં દાખલ થયા. ત્રણ વર્ષ પછી મુંબઈની એલ્ફિન્સ્ટન હાઈસ્કૂલમાં તેમણે અભ્યાસ કર્યો. 1871માં ત્યાંથી મેટ્રિક પાસ થઈને 1875માં તેઓ એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં બી.એ. પાસ થયા. 13 વર્ષની વયે તેમનાં લગ્ન હરિલક્ષ્મી સાથે થયેલાં. 1874માં હરિલક્ષ્મી બાળકીને જન્મ આપીને મૃત્યુ પામ્યાં. તેના આઘાતથી તેમણે સંસ્કૃતમાં ‘હૃદયરુદિત શતકમ્’ નામનું 101 શ્લોકનું અંજલિકાવ્ય લખેલું, જેમાંથી ‘સ્નેહમુદ્રા’નો જન્મ થયેલો. આ સમયે તેમણે જીવન જીવવા અંગે ત્રણ સંકલ્પ કર્યા: (1) એલ.એલ.બી.ની પરીક્ષા પાસ કરી મુંબઈમાં વકીલાત કરવી. (2) કદી કોઈની નોકરી કરવી નહીં. (3) 40 વર્ષે વ્યવસાયમાંથી નિવૃત્તિ લઈ બાકીની જિંદગી સાહિત્ય અને સમાજસેવામાં ગુજારવી. ઈ.સ. 1879માં ભાવનગરમાં શામળદાસના અંગત સેક્રેટરી તરીકે નોકરી કરી. 1883માં એલ.એલ.બી.ની પરીક્ષા પાસ કરી. ઈ.સ. 1884માં 29 વર્ષની વયે મુંબઈમાં વકીલાતની શરૂઆત કરી. ઈ.સ. 1898માં 43મા વર્ષે નોકરીમાંથી નિવૃત્તિ લીધી. ઈ.સ. 1905માં અમદાવાદમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ રહ્યા હતા. ઈ.સ. 1907માં નડિયાદ મુકામે ગોવર્ધનરામનું નિધન થયું.

ઈ.સ.1885માં ગોવર્ધનરામે ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ નવલકથા લખવાની શરૂઆત કરી. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ ગોવર્ધનરામની અમર સાહિત્યકૃતિ છે. ઈ.સ. 1900માં 23મી ડિસેમ્બરે આ નવલકથા પૂરી કરી. સરસ્વતીચંદ્રનું પ્રકાશન એ ગુજરાતી સાહિત્યની અપૂર્વ ઘટના મનાય છે. ગોવર્ધનરામની ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ નવલકથા ચાર ભાગમાં વહેંચવામાં આવી છે. જેમાં ભાગ-1 ‘બુદ્ધિધનનો કારભાર’, ભાગ-2 ‘ગુણસુંદરીનું કુટુંબજળ’, ભાગ-3 ‘રત્નગિરિનું રાજ્યતંત્ર’

અને ભાગ-4 ‘સરસ્વતીચંદ્રનું મનોરાજ્ય’. ગુજરાતી સાહિત્યની સમગ્ર નવલકથાઓમાં લાંબામાં લાંબી નવલકથા તરીકે વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવે છે. ગોવર્ધનરામ સાહિત્યને અનુલક્ષીને ‘વેદાંત’ અને ‘યોગશાસ્ત્ર’માં ઊંડો રસ ધરાવે છે. સરસ્વતીચંદ્રને ‘આકાર’ ગ્રંથ કહ્યો છે અને કેટલાકે ‘જ્ઞાનકોષ’ અને ‘પ્રશિષ્ટ કૃતિ’ પણ કહેલી છે. આ નવલકથામાં આપણે રાજ્યનો સાંસ્કૃતિક વારસો, વર્તમાન પરિસ્થિતિ, પશ્ચિમનો ત્રિવેણીસંગમ અને એ સમયમાં ચાલતી ભારતીયતાની ખોજ જોઈ શકીએ છીએ. આ નવલકથાના સર્જક ગોવર્ધનરામ જીવનદ્રષ્ટા છે, તો જીવન સ્રષ્ટા પણ છે. નવલકથામાં નાયક સરસ્વતીચંદ્ર અને નાયિકા કુમુદને લેખકે અનેક અનુભવોમાંથી પસાર કર્યા છે.

આ નવલકથામાં 150થી વધુ પાત્રોનો સમાવેશ થયેલો છે. ગોવર્ધનરામનાં ચરિત્રવિષયક લખાણોમાં ‘લીલાવતી જીવનકલા’ ઈ.સ.1905માં રચાઈ. ઈ.સ.1900માં ‘માધવરામ સ્મારિકા’ રચાયું. ગોવર્ધનરામની જ્યેષ્ઠ પુત્રી લીલાવતી 1902માં જાન્યુઆરીની 8મી તારીખે અકાળે અવસાન પામે છે. 1903માં ‘લીલાવતી જીવનકલા’ લખવાની શરૂઆત કરી, 1905માં પૂર્ણ કરી. ‘દયારામનો અક્ષરદેહ’ અને ‘ક્લાસિકલ ઓફ ગુજરાત’ એમના સાહિત્યવિવેચનનાં નોંધપાત્ર પુસ્તકો છે. ‘દયારામનો અક્ષરદેહ’ એ પુસ્તકમાં ગોવર્ધનરામ ભક્તકવિ દયારામની કવિતા અને વૈશ્વિક સાંપ્રદાયિક વિચારસરણીની ચર્ચા કરી. દયારામ જેવા કવિએ કેવળ સાંપ્રદાયિકતાની ભિન્ન રીતે કલા નિર્મિતિ દ્વારા વૈષ્ણવ ભક્તિને પ્રજાજીવનમાં પ્રસ્તુત કરી એ બાબત સર્જકે નિરૂપી છે. તેમણે ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, સમાજશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, કાયદાશાસ્ત્ર વગેરેમાં ખૂબ જ ઊંડો અભ્યાસ કરેલો છે.

કવીશ્વર નહાનાલાલે તેમને ‘જગત સાક્ષર’ કહ્યા છે, એ સર્વથા ઉચિત છે. ગોવર્ધનરામની સાહિત્યપ્રીતિને વંદન.

- ઝીલ પટેલ, બી.એ., સેમ. 6 (ગુજરાતી)

ગુજરાતી હોવાનો ગર્વ ઊર્વિતા એન. ડાંખરા

T.Y.B.A. (સમાજશાસ્ત્ર યુનિ. 1st)

એક ગુજરાતી અને એક જાટ યોગાનુયોગ ભેગા થઈ ગયા. પોતાની બહાદુરીનાં ઉદાહરણો આખી જાટ યુવાને મેણું માર્યું કે, ગુજરાતીઓ મિલિટરીમાં નથી આવતા. આડકતરી રીતે કહ્યું કે તમે બીકણ છો. શાણા અને ચતુર ગુજરાતીએ કહ્યું કે, સાવ સાચી વાત છે. તમે રક્ષણ કરો છો પણ અમે તો રક્ષણ કરવું પડે એવો સમૃદ્ધ દેશ બનાવીએ છીએ. કંઈક હશે તો રક્ષણની જરૂર પડશે ને! એટલે તમે તમારું કામ કરો અને અમને અમારું કામ કરવા દો.

ભારતના ઊભા નકશામાં ગુજરાત મધ્યમાં આવે છે અને આડા નકશામાં પશ્ચિમ ભાગમાં આવે છે. એટલે જ આ પ્રજા મધ્યમમાર્ગી છે. આવકાર એ આપણો સદ્ગુણ છે.

ગુજરાતી Foodની ખાસિયત છે. દુનિયામાં ભાગ્યે જ કોઈ એવી પ્રજા હશે જે જમવામાં ગુજરાતીઓ જેટલી આઈટમ્સ ખાતા હશે. સામાન્ય રીતે વધુમાં વધુ ચાર-પાંચ વસ્તુઓ હોય છે પણ આપણે ત્યાં? રોટલી, શાક, દાળ-ભાત, સંભારો, છાશ, દહીં, પાપડ, અથાણાં, ભરેલાં મરચાં, ચટણી અને એકાદ મીઠાઈ તો હોય જ. એમાં જો ચૂલાની તાવડીના માપનો બાજરીનો રોટલો પણ ભોજનમાં હોય તો મજા પડી જાય. ગુજરાતી ભોજનથાળી જોઈને વિદેશીઓને તો ચક્કર જ આવી જાય કે આમાં શું ખાવું અને શું ન ખાવું. આપણે અહીં નાસ્તામાં જે કંઈ પણ ખાઈએ છીએ એનાં નામ પણ વિચિત્ર છે, ખાખરા, મૂઠિયા, ચોળાફળી, મઠિયા, ખાંડવી, હાંડવો, જલેબી, બેકળા, ફાફડા...

સમગ્ર વિશ્વમાં માત્ર આપણું ગુજરાત એકમાત્ર એવો પ્રદેશ છે જેણે દુનિયાના બે દેશોને રાષ્ટ્રપિતા આપ્યા. એક આપણા મહાત્મા ગાંધીજી અને બીજા પાકિસ્તાનના રાષ્ટ્રપિતા આઝમ મહંમદ અલી ઝીણા. તો ધીરુભાઈ અંબાણી તો શૂન્યમાંથી સર્જનનું International Example છે.

દુનિયામાં વેચાતાં ડાયમંડમાંથી 80% ડાયમંડ આપણા સુરતમાં પોલિશ થાય છે. એશિયાનું સૌથી મોટું શિપ-બ્રેકિંગ યાર્ડ ભાવનગર જિલ્લાની નજીક અલંગમાં છે. દેશમાં સૌથી લાંબો દરિયાકાંઠો 1600 km માત્ર ગુજરાતને મળે છે. આણંદની અમૂલ ડેરીની ગણના વિશ્વમાં ટોપ પર થાય છે. સવાલ એ નથી કે ગુજરાત કેટલું આગળ છે? સવાલ તો એ છે કે ગુજરાત શા માટે આગળ છે? એનો માત્ર એક જ જવાબ છે ‘ગુજરાતી માણસ’ વેપારી પ્રજા છે. લડવા-ઝઘડવાનું આપણું કામ નથી. આપણે તો મુશ્કેલીમાં માથું મારીને રસ્તો કાઢીને આગળ આવનાર અને ‘જીવો અને જીવવા દો’ની નીતિ અપનાવવામાં માનીએ છીએ. એટલે જ કદાચ ગાંધીજીએ આઝાદીની ચળવળ વખતે અહિંસાનો માર્ગ અપનાવ્યો હશે. જ્યાં શાણપણ છે ત્યાં જ શાંતિ છે.

ગુજરાતીઓમાં સાહસ જોવા મળે છે. વિકાસ માટે ગમે ત્યાં સ્થળાંતર કરવામાં પણ આપણે અચકાતા નથી. દુનિયાનાં દરેક દેશોમાં આજે ગુજરાતીઓ વસે છે. “જ્યાં વસે ગુજરાતી ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત.” ગુજરાતી જ્યાં પણ ગયા છે ત્યાં દૂધમાં સાકરની જેમ ભળી ગયા છે. “જાત મહેનત ઝિંદાબાદ”માં માનનારો ગુજરાતી

પરસેવો પાડી પોતાનું નસીબ ઉઘાડે છે.

ગુજરાતીઓની સૌથી મોટી ખૂબી એ છે કે, તે જોખમ લેતાં અચકાતો નથી. ઉદ્યોગ-ધંધા અને પોતાના કુટુંબની રક્ષા માટે પોતાનું બધું જ દાવ પર લગાવી દેવાની તાકાત માત્ર ગુજરાતીમાં છે અને એ જ માનસિકતા ગુજરાતીને સફળ બનાવે છે. કેટલો નફો મળશે એ વિચારવાની સાથે એ પણ વિચારે છે કે ગુમાવી ગુમાવીને શું ગુમાવવાનું છે? એ લડી લેશે અને લડનારો જ જીતતો હોય છે. આથી ઘણા લોકો ગુજરાતીઓને ગણતરીબાજ પણ કહે છે.

હા, હું એ વાતમાં સહમત થાઉં છું કે, ગુજરાતીઓ બધામાં પોતાનો ફાયદો જુએ છે, આપણને શો લાભ? ગુજરાતીઓ માત્ર બે વસ્તુ માટે બધું જ કરશે, એક તો રૂપિયા અને બીજું મજા આવતી હોય તો. મજા કરવીએ ગુજરાતીઓનો જીવનમંત્ર છે. ગુજરાતીઓને કંઈ નબળું ગમતું નથી કેમકે, ગુજરાતીઓ નબળા નથી. ગુજરાતી માણસ દેશના વિકાસમાં અમૂલ્ય ફાળો આપે છે. નરેન્દ્ર મોદી જેવા મહાન વ્યક્તિ આજે દિન-રાત એક કરીને આપણા ભારત દેશને વિકાસ તરફ લઈ જવાની તૈયારી કરી રહ્યા છે. તેઓ ગુજરાતી Powerનું જીવંત ઉદાહરણ છે. તેમનું મનબોળ ખૂબ જ મજબૂત છે.

ગુજરાતની એક બીજી ખાસિયત છે અહીંના પરંપરાગત ગરબા. ગુજરાતના ગરબા આખી દુનિયામાં પ્રસિદ્ધ છે. ગુજરાતી પ્રજા ડાંડિયારાસ અને ગરબાના “Brand Ambassador” છે. હીંચતાલના પથદર્શક અને આદર્શ આપણે છીએ. “તારા વિના શ્યામ”, “સનેડો સનેડો” કે “ભાઈ ભાઈ” સાંભળીને જેના પગ થનગનવા ન લાગે એ મારા મતે ગુજરાતી જ નથી. નાનામાં નાનો તહેવાર ગુજરાતીઓ ભેગા મળીને આનંદથી ઊજવે છે. વિદેશી તહેવારો પણ ગુજરાતીઓ જેટલા ઝડપથી અપનાવે છે એટલા ભાગ્યે જ કોઈ સ્વીકારતું હશે. આપણી સંસ્કૃતિ અને સંસ્કારો જ એવા છે કે તે દરેક સંસ્કૃતિને આદર આપે છે. આવા સંસ્કારથી ગુજરાતીઓએ સમગ્ર વિશ્વમાં આગવી ઓળખ ઊભી કરી છે. ગુજરાતનો એક એક જિલ્લો કે ગામ પોતાની ધાર્મિક બાબતોને લીધે આગવું સ્થાન ધરાવે છે. ક્યાંક સોમનાથ મહાદેવ, તો ક્યાંક નરસિંહ મહેતાની કર્મભૂમિ, ક્યાંક વીરપુરનું જલારામ મંદિર, પાલિતાણાનાં જૈન મંદિરો, અક્ષરધામ મંદિર, ગાંધીજીની જન્મભૂમિ, સરદારની જન્મભૂમિ, મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર, ડાકોર, તુલસીશ્યામ વગેરે જેવાં ઐતિહાસિક સ્થળો પોતપોતાની રીતે અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે. અહીંની પ્રકૃતિ અને વાતાવરણ જ એવું રમણીય છે કે દરેક વ્યક્તિઓને પોતાની તરફ આકર્ષે છે.

ગુજરાતીઓનું માનસ સંકુચિત નથી. જો સંકુચિત હોય તો ગુજરાતીઓ અહીં સુધી પહોંચ્યા જ ન હોત. ગુજરાતીની એક એક બાબત પર સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરજો - દરેકમાં કંઈક ખૂબીઓ અને ખાસિયત જોવા મળશે. ગુજરાત પ્રત્યેની માતૃભાવની લાગણી હરેક ગુજરાતીઓના કણકણમાં વસે છે. દરેકને ગર્વ થવો જોઈએ કે, “હું એક ગુજરાતી છું.”

પ્રાર્થના

પ્રાર્થના શબ્દ સાંભળતાં જ આપણા હૃદય અને આત્માને શાતાનો અહેસાસ થાય છે. પ્રાર્થનાનો સામાન્ય અર્થ છે: પ્ર એટલે શ્રેષ્ઠ અને ‘અર્થ’ એટલે ઇચ્છા. શ્રેષ્ઠની ઇચ્છાથી કરેલું દરેક કાર્ય પ્રાર્થના છે, પછી ભલે એ ઈશ્વરની આરાધના હોય કે નિરાધારો અને જરૂરિયાતમંદોને કરેલી સેવા. આ દરેક કાર્યો એટલે પ્રાર્થના અને એટલે જ તો આપણા મહાન સંત અને વિભૂતિ એવા સ્વામી વિવેકાનંદ પણ કહે છે કે,

“દરિદ્રનારાયણની ઉપેક્ષા એ રાષ્ટ્રીય મહાપાપ છે. એ જ આપણા પતનનું કારણ છે. પ્રભુ આ પીડિતોમાં જ બિરાજે છે અને એટલે જ ઈશ્વરને બદલે એમની પૂજા કરવી એ જ આપણો રાષ્ટ્રધર્મ છે.”

પ્રાર્થના એ મનુષ્ય અને ઈશ્વરને જોડતી એકમાત્ર કડી છે. આજે લોકો વિવિધ રીતે પ્રભુની પ્રાર્થના કરતા હોય છે. હિંદુઓ મંદિરમાં જઈને પ્રભુની આરતી, ભજન, કીર્તન અને સત્સંગ જેવાં અલગ અલગ માધ્યમો દ્વારા ભજે છે, એમની પૂજા અને આરાધના કરે છે, મુસ્લિમો નમાઝ દ્વારા તેમના ખુદા (અલ્લાહ)ની બંદગી કરે છે, તો ખ્રિસ્તીઓ દેવળમાં જઈને દર રવિવારે વિશેષ પ્રાર્થના કરે છે.

આ તો થયાં પ્રાર્થનાનાં વિવિધ સ્વરૂપો અને માધ્યમો પણ. કહેવાય છે ને કે દુનિયાના દરેક ખૂણામાં ઈશ્વરનો વાસ છે. પ્રાર્થના એ તો આત્માનો ખોરાક અને હૃદયનું દિવ્ય સ્નાન છે. પ્રાર્થના ગમે તે સ્વરૂપે, ગમે તે જગ્યાએ થઈ શકે છે પરંતુ તે માટે જરૂર છે માત્ર પવિત્ર હૃદયની અને પ્રભુ પ્રત્યેની લગનીની. જે માનવીને નમ્ર બનાવીને તેને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિના પંથે લઈ જાય છે એટલે જ પ્રાર્થના એ ઉત્તમ વિચારો અને શ્રેષ્ઠ ગુણોનું ઉદ્ભવસ્થાન અને આશ્રયસ્થાન છે.

પ્રાર્થના એ ઈશ્વર પાસે કશુંક માંગવાનું માધ્યમ નથી પણ એ તો આપણને સર્વશક્તિમાન ઈશ્વરે હવા, પાણી અને જીવનરૂપે જે

અમૂલ્ય ભેટ આપેલી છે તેના બદલે પ્રભુનો આભાર પ્રગટ કરવાનું સાધન છે.

આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિ અને પરંપરા મુજબ સામુહિક પ્રાર્થનાનું ખૂબ જ મહત્ત્વ છે, જેનાથી આપણામાં મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવાની જબરદસ્ત નૈતિક હિંમત પેદા થાય છે. જેથી આપણે આપણું સ્વમૂલ્યાંકન કરી આપણા દોષોને કમશ: દૂર કરી શકીએ છીએ. માટે જ દરેક શાળા કોલેજોમાં દરરોજ અભ્યાસકાર્યની શરૂઆત પ્રાર્થનાથી જ કરવામાં આવે છે અને એટલે જ આપણી સંસ્કૃતિમાં પણ કોઈ પણ શુભ કાર્યની શરૂઆત કરતાં પહેલાં પ્રાર્થના અને પ્રભુસ્મરણનું માહાત્મ્ય છે.

સાચા હૃદયથી કરેલી પ્રાર્થના ક્યારેય ખાલી જતી નથી. ભક્તે ખરા હૃદયથી કરેલી પ્રાર્થના ભગવાન અવશ્ય સાંભળે છે. તેથી જ તો દ્વૈપદીની પ્રાર્થના સાંભળીને શ્રી કૃષ્ણે નવસો નવ્વાણું ચીર પૂર્યા હતાં. સતી સાવિત્રીની પ્રાર્થનાથી યમરાજે સત્યવાનને પુનર્જીવિત કર્યો હતો તો બાબરે પણ ખુદાની બંદગી કરી હુમાયુનો જીવ બચાવ્યો હતો.

ખરેખર પ્રાર્થના એ સંજીવની છે. પ્રાર્થના શ્રમિત લોકોનો વિસામો અને હતાશ લોકોની આશા છે. પ્રાર્થના પાવનકારી અને કલ્યાણકારી તત્ત્વ છે એટલે જ આપણે સાચા હૃદયથી અને નિયમિત પ્રાર્થના કરવી જોઈએ જેમાં આપણે ઈશ્વર પાસે ધન, દોલત, કીર્તિ, પદ કે પ્રતિષ્ઠા નહીં પણ સદ્ગુણો, વિવેક, બુદ્ધિ અને અન્યોનાં દુ:ખો દૂર કરી શકવાની શક્તિની યાચના કરવી જોઈએ. એટલે જ મહર્ષિ અરવિંદ કહે છે કે,

“આંખો બંધ કરીને હૃદયમાં ઉતારી તો જો,

તને પ્રકાશની દુનિયાનો બેતાજ બાદશાહ નજરે ન પડે તો કહેજે.”

માનસી જે. પટેલ

M.Com., Sem-2, Roll No: 4057

Jane Austen

“My heart is, and
Always will be, yours”
- Jane Austen

- Jane Austen was a Georgian era author, best known for her social commentary in novels including sense and sensibility, pride and prejudice, Mansfield park, Emma, Northanger Abbey and Persuasion.

- The seventh child and second daughter of Cassandra and George Austen, Jane Austen was born on December 16, 1775 in steventon, Hamshire, England. When June was young she and her sblings were encouraged to read from their father's extensive library. The children also authored and put on plays and charades.

Literary works:

Ever fascinated by the world of stories, Jane began to write

in bound notebooks. In the 1790's during her adolescence, she started to craft her own noels and wrote “Love and friendship” a parody of romantic fiction organized as a series of love letters.

Jane spent much of her early adulthood helping run the family home, playing piano, attending church, and socializing with neighbours. Her nights and weekends often involved cotillions, and as a result, she became an accomplished dancer.

“I declare after all there is no enjoyment like reading!

How much sooner

One tires of

Any thing

Than of a book!”

- Jane Austen

Often characterized as “country house novels” or “comedies

of manners" Austen's novels also include fairy tale elements. They have less narrative or scenic description and much more dialogue than other early 19th century novels. Austen shapes distinctive and subtly constructed voice for each character. In 1801, Jane moved to Bath with her father, mother and Cassandra. Then, in 1805, her father died of a short illness. As a result, the family was thrust into financial straits; the three women moved from place to place, skipping from place to place, skipping between the homes of various family members to rented flats. It was not until 1809 that they were able to settle into a stable living situation at Jane's brother Edward's cottage in Chawton.

Death and Legacy:

"There is no charm
Equal to tenderness of heart."
- Jane Austen

In 1816, at the age of 41, Jane started to become ill with what some say might have been Addison's disease. At some point, Jane's condition deteriorated to such a degree that she ceased writing. She died on July 18, 1817 in Winchester, Hampshire, England.

Today, Austen is considered one of the greatest writers in English history, both by academics and the general public. In 2002, as part of BBC poll, the British public voted her no. 70 on list of "100 most famous Britons of all time". Austen's transformation from little known to internationally renowned author began in the 1920s, when scholars began to recognize her works as masterpieces, thus increasing her general popularity. The Janeites, a Jane Austen fan club, eventually began to take on wider significance, similar to the Trekkie phenomenon that characterizes fans of the Star Trek franchise.

Austen was in the worldwide news in 2007, when author David Lassman submitted to several publishing houses a few of her manuscripts with slight revisions under a different name and they were routinely rejected. He chronicled the experience in an article titled Rejecting Jane, a fitting tribute to an author who could appreciate humour and wit. Life could do nothing for her, beyond giving time for a better preparation for death.

Rupa B. Desai

S.Y.B.A., Sem-4, Roll No. 306

William Shakespeare was great English playwright, dramatist and poet who lived during the late sixteenth and early seventeenth centuries. Shakespeare is considered to be the greatest playwright of all time. No other writer's plays have been produced so many times or read widely in so many countries as his.

William Shakespeare was born in Stratford in 1564. He was one of eight children. When William Shakespeare was about seven years old, he probably began school. Students went to school year round attending school for nine hours a day. The teachers were strict disciplinarians. Stratford was an exciting place to live. Stratford also had fields and woods surrounding it giving William the opportunity to hunt and trap small game. The River Avon, which ran through the town, endowed him the title the Bard of Avon.

Shakespeare's poems and plays show love for nature and rural life which reflects his childhood. In London, Shakespeare's career took off. It is believed that he may have become well known in London theatrical life by 1592. By that time, he had joined one of the city's repertory theatre companies.

These companies were made up of a permanent cast of actors who presented different plays week after week. The companies were commercial organizations that depended on admission from their audience. Scholars know that Shakespeare belonged to one of the most popular acting companies in London called the Lord Chamberlain's Men.

Shakespeare was a leading member of the group from

1594 for the rest of his career. Shakespeare had produced at least six of Shakespeare's plays; during Shakespeare's life, there were two monarchs who ruled England. They were Henry the Eighth and Elizabeth First both were impressed with Shakespeare, which made his name known.

There is evidence that he was a member of a travelling theatre group. In 1594, he became an actor and playwright for Lord Chamberlain's Men. In 1599, he became a part owner of the prosperous Swan Theatre. He also was a part owner of the Swan Theatre as of 1609. Shakespeare retired to Stratford in 1613 where he wrote many of his excellent plays. There are many reasons as to why William Shakespeare is so famous.

He was able to find universal human qualities and put them in a dramatic situation creating characters that are timeless yet he had the ability to create characters that are highly individual human beings. Their struggles in life are universal. The world has admired and respected many great writers, but only Shakespeare has generated such enormous continuing interest. Shakespeare's plays are usually divided into their major categories. These are comedy, tragedy and history.

Three plays, which are in the category of comedy, are The Comedy of Errors, The Taming of the Shrew and The Two Gentlemen of Verona. Three plays, which are in the category of tragedy, are Romeo and Juliet, Titus Andronicus and Julius Caesar. In the category of history, three plays are Henry V, Richard II and Richard III.

Sonal B. Desai, F.Y.B.A., Sem-2, Roll No. 7

William Shakespeare

સાહિત્યમાંથી રસપ્રાપ્તિ

ડૉ. ગાયત્રી આર. દવે

સાહિત્યના તમામ આયામો કોઈ ને કોઈ રસ, વિભાવના પર આધારિત છે. સાહિત્યમાં નવલકથા, ટૂંકી વાર્તા, ગઝલ, કાવ્ય, કોઈ પણ પ્રકાર લઈએ તો દરેક પ્રકાર વખતે વાચકનું મન, વાચકના રસ તેની સાથે જોડાયેલા હોય છે.

રસની વાત કરીએ તો શૃંગારરસ, વીરરસ, બીભત્સરસ, હાસ્યરસ સહિત બીજા રસનો સમાવેશ થાય છે. નવલકથા અને નાટક મુખ્ય રસ પર આધારિત જોવા મળે છે. હાસ્યપ્રધાન નાટક, હાસ્યપ્રધાન નવલકથાના ટેગ સાહિત્યમાં જોવા મળે છે.

હાસ્યરસની સાથે સાથે કરુણરસ પણ સાહિત્યમાં રસપ્રદ બને છે. જ્યોતીન્દ્ર દવે, વિનોદ ભટ્ટ, રતિલાલ બોરીસાગર કે બકુલ ત્રિપાઠીના સાહિત્યસર્જનમાં નજર કરીએ તો આપણને હાસ્યરસ યાદ આવે જ. કદાચ કેટલીક વખત હાસ્ય મેળવવા માટે, હાસ્યરસમાં તરબોળ થવા માટે, Relax થવા માટે હાસ્યકૃતિઓ તરફ આપણે વળીએ છીએ. હાસ્યરસ, તમામ રસ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે એવું ન કહી શકાય કે હાસ્યપ્રધાન સાહિત્ય તમામ સાહિત્ય કરતાં ઊંચી કક્ષાનું છે તેમ પણ ન કહી શકાય; પરંતુ હાસ્યપ્રધાન સાહિત્ય કદાચ યાદ કરવું ગમે કે વાગોળવું ગમે એવું બને. હાસ્યરસ નિબંધમાં દીપી ઊઠે છે. નિબંધ સાહિત્યકાર એકસરખા તાલ, લયથી આગળ વધે છે તેમાં હાસ્યપ્રેરક વાક્યો, અવતરણો, પંક્તિઓ ધ્યાન ખેંચે છે. તેમાં એકસાથે બીજા રસ પણ હોય છે. કરુણરસ પણ હોય, વીરરસ પણ હોય કે શૃંગારરસ પણ હોઈ શકે છે. નિબંધ એ વિવિધ રસ માટે અનુકૂળ સાહિત્યપ્રકાર કદાચ ગણી શકાય. શૃંગારરસની સાથોસાથ બીભત્સરસ પણ સરળતાથી ઉપજાવી શકાય છે. કદાચ એવું પણ કહી શકાય કે ‘નિબંધ’માં વિવિધ રસ સરળતાથી સ્થાન મેળવી શકે છે.

કવિતાની વાત કરીએ તો પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં ‘જાગુ’, પદો વગેરેમાં શૃંગાર, કરુણરસ સરળતાથી વર્ણવી શકાયો છે. કવિતા અછાંદસ હોય, છંદવાળી હોય કે ગઝલ હોય - તે વિવિધ રસથી ભરપૂર હોય છે. રામાયણ, મહાભારત, ગીતા કે અંત્રજી મહાકાવ્ય ‘પેરેડાઈઝ લોસ્ટ’ કે હોમરનું ‘ઇલિયડ’ લઈએ, જે સામાન્ય રીતે વીરરસથી વધારે ભરપૂર હોય છે. જોકે એકલો વીરરસ હોતો નથી, કરુણરસ પણ હોય છે, શૃંગારરસ પણ હોય છે. રામાયણ-મહાભારતના વિવિધ યુદ્ધનો વીરરસ, વિવિધ પાત્રોના મૃત્યુ વખતે કરુણરસ, સાથોસાથ વિવિધ અવતરણો, કવિતાપંક્તિઓ દ્વારા શૃંગારરસ વગેરે એકસાથે આપણને જોવા મળે છે. એકસાથે બધા જ

મુખ્ય રસ મહાકાવ્યોમાં હોવાથી મહાકાવ્યો વધારે લોકભોગ્ય, રસપ્રદ બન્યાં છે. મહાકાવ્યોનાં પાત્રો, પ્રસંગો, સંવાદો ચોટદાર, યાદગાર બન્યાં છે, જેનું કારણ વિવિધ રસનિરૂપણ ગણી શકાય. દુર્યોધન, ભીમ, અર્જુન, શ્રી કૃષ્ણના વિવિધ સંવાદો દ્વારા આપણે રસ તરબોળ થઈ જઈએ છીએ.

આચાર્ય ભરતે રસના આઠ પ્રકાર ગણાવ્યા છે. શૃંગાર, હાસ્ય, કરુણ, રૌદ્ર, વીર, ભયાનક, બીભત્સ અને અદ્ભુત રસ તથા આઠ સ્થાયીભાવ અને તેત્રીસ સંચારભાવ દર્શાવ્યા છે.

રસની વિભાવનામાં, રસ નિરૂપણમાં, રસ નિષ્પન્ન કરવામાં કદાચ તમામ સાહિત્યમાં સંસ્કૃત સાહિત્ય શ્રેષ્ઠ બને છે. કાલિદાસ, ભારવિ, દંડી, ભર્તૃહરિ કે અન્ય કોઈ પણ સંસ્કૃત સાહિત્યકારની કોઈ પણ કૃતિ વિવિધ રસથી ભરપૂર છે, જેના કારણે સંસ્કૃત સાહિત્ય રસશિરોમણિ ગણી શકાય.

‘કુમારસંભવ’માં શિવ કામદેવને પોતાના ત્રીજા નેત્રથી ભસ્મીભૂત કરે છે ત્યારે રતિ થોડીવાર મૂર્ચ્છાગ્રસ્ત રહ્યા બાદ નવવૈધવ્યની વેદના પ્રગટ કરે છે. રતિ અત્યંત વિલાપ કરે છે. કવિએ હૃદયદ્રાવક વિલાપ પ્રસ્તુત કર્યો છે. જેમ ચાંદની ચંદ્રમાની સાથે જાય છે, વીજળી વાદળની સાથે વિલુપ્ત થાય છે, તો તે ચેતન હોઈ પ્રાણવલ્લભ સાથે કેમ ન જાય?

અમુનૈવ વ્યણાયિતસ્તનૌ સુભગેન પ્રિયગાત્રભસ્મના ।

નવપાલ્લસંસ્તરે યથા રચયિષ્યામિ તનું વિભાવસૌ ॥

અર્થાત્, આજે હું પોતાના પ્રિયની સુંદર ભસ્મથી પોતાના સૌંદર્યનો શૃંગાર કરીશ અને ચિતાની અગ્નિમાં એ રીતે સૂઈ જઈશ જેમ નવીન કોમળ પુષ્પોની પથારી પાથરી હોય.

ગઝલનો વિચાર કરીએ તો મહાકાવ્યોની જેમ એકસાથે રસ ઓછા દેખાય પણ પ્રેમ અને કરુણરસની સાથે સાથે શૃંગારરસની ઝલક પણ જોવા મળે છે. વીરરસ ગુજરાતી લોકગીત, દૂહામાં વીરરસનો મહિમા જોઈ શકીએ છીએ. લોકગીતોમાં પાદરે ઊભેલા પાણિયાની વીરતાની બિરદાવલી ગવાઈ છે. બહારવટિયાઓ અન્યાય સામે જંગે ચડતા તેની સમાજ નોંધ લેતો અને આવા વીર પુરુષોના અને વીર નારીઓના રાસડા ગવાતા. કાદુ મકરાણીની વીરતાની સ્તુતિ કરતા આ લોકગીતની પંક્તિઓ જુઓ...

ડુંગરે ડુંગરે કાદુડાના ડાચરા,

દારૂગોળાની વાગે ઠારમઠોર રે મકરાણી કાદુ

તમામ રસમાં બીભત્સરસ કદાચ સૌથી વધુ ભયાનક લાગે છે તેમજ ઉપેક્ષિત પણ રહ્યો છે. બીભત્સ વર્ણન વાચકો સામાન્ય રીતે છોડી દે છે. તેનાથી આગળ વધે છે.

ગઝલની શરૂઆતની પંક્તિઓમાં પ્રેમ, વિરહનો રસ આવે, વચ્ચે શૃંગારરસ આવે અને છેલ્લી પંક્તિઓમાં ફરી વિરહનો રસ આવે. ગઝલની પંક્તિઓમાં છેલ્લે જે ચોટ આવે છે તેનાથી કેટલીક વખત એકસાથે ઘણા બધા રસ જોઈ શકાય છે. બીભત્સરસ, વાંચવા માટે, માણવા માટે કંટાળાજનક, ઉપેક્ષિત બને છે.

બીભત્સરસ, કદાચ વાસ્તવિકતાની સૌથી વધારે નજીક છે. લોકોની ગરીબી, ગંદકી, માનસિક સ્થિતિ, સ્વરૂપ, દેખાવ વગેરે બાબતને વ્યવસ્થિત રીતે ઉજાગર કરે છે જેને આપણે સહન કરી શકતા નથી કારણ તે નરવી વાસ્તવિકતા છે. દલિત સાહિત્યમાં દલિતો પરત્વેના અન્યાય, અત્યાચાર, પીડા દર્શાવવામાં આવે છે તેમાંથી બીભત્સરસ પણ ઉજાગર થાય છે. આ સાહિત્યમાં ઉપયોગમાં લેવાતાં દશ્યો, શબ્દો પણ બીભત્સરસ બતાવે છે. જેમ કે સંડાસ, સંડાસનું ડબલું, મૂતરવા જવું, વધેલી દાઢી, ગંદો-ગોબરો માણસ, ઝૂંપડી, ફાનસ, વાસીદું, છાણ-મૂતર, પોદળો વગેરે જેવા શબ્દોના પ્રયોગ વધારે જોવા મળે છે. આ શબ્દો, તેની સાથેનાં દ્રશ્યો વગેરેમાં આપણને બીભત્સરસ જોવા મળે છે. બીભત્સરસ વાસ્તવિકતાની સૌથી વધારે નજીક છે. કદાચ આપણાં સમાજ, સંસ્કૃતિ, રીત-રિવાજ, પહેરવેશ, ટેવ-કુટેવ વગેરેનું સીધું પ્રતિબિંબ આપે છે.

આ નિરૂપણ બીભત્સરસમાં જ મળે છે. જર્મન કવિ બ્રેખ્ટની અંગ્રેજી રચનાનું ગુજરાતી ભાષાંતર વાંચીએ. કાવ્યનું શીર્ષક છે : ‘તણાઈ ગયેલી છોકરી વિશે’.

‘તે જ્યારે તણાઈ ગઈ અને કોતરોમાંથી
ફંગોળાતું તેનું શરીર નદીઓમાં તરવા લાગ્યું.
તેનું ફિક્કું શરીર પાણીમાં ફુગાઈ સડી ગયું
ત્યારે ઈશ્વર પણ ધીરે ધીરે તેને ભૂલી ગયો
એનો ચહેરો, એના હાથ અને તેના કેશ
બધું જ નાશ પામ્યું. તે હાડપિંજર બન્યું.’²

અંગ્રેજી સાહિત્યમાં એઝરા પાઉન્ડ, પાબ્લો નેરુદા, યીસ્ટ કે ટી.એસ. એલિયટની કવિતા વાંચીએ તો આપણને બીભત્સરસની ઝલક જોવા મળે છે. ટી.એસ. એલિયટની ‘The

Waste Land’ કવિતા વાંચીએ તો આપણને બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછીની જે નરવી વાસ્તવિકતાઓ છે તેનાં દર્શન થાય છે. બીભત્સરસમાં એક પ્રકારની નિરાશા, હતાશા પણ આપણને દેખાય છે. Nothingness, Meaninglessnessની પ્રતીતિ આપણને જોવા મળે છે. ખાસ કરીને બીજા વિશ્વયુદ્ધ બાદ જે પ્રકારની નિરાશા જોવા મળતી હતી તે વખતે જે કૃતિઓ રચાઈ તેમાં બીભત્સરસનું આલેખન વધારે જોવા મળે છે.

ગુલામમોહમ્મદ શેખનું કાવ્ય બીભત્સરસના સંદર્ભમાં વિચારી શકાય,

નદીની રેતીમાં સૂતેલા લોકો પર

ઊંઘની કબર ચણાય છે

બાવળની કાંટામાં મરતા મકોડાના ખોળિયામાંથી નીકળી
હિજરાતો હિજરાતો કોઈ પેગમ્બરનો જીવ પાછો વળે છે
કૂતરાં ભસ્યાં કરે છે.³

આમ પાંચ કલાઓની સાથે સાથે વિવિધ રસ, સાહિત્યના વિવિધ પ્રકારોમાંથી આપણે મેળવી શકીએ છીએ. વિવિધ રસની દ્રષ્ટિએ સંસ્કૃત સાહિત્ય અને ગુજરાતી સાહિત્યને આપણે ઉદાહરણરૂપ ગણી શકીએ.

રસવૈવિધ્ય, ભાવનિરૂપણ, કલા, સંગીત અને સાહિત્યમાં માનવમનના વિવિધ આયામો નિરૂપાતા આપણે જોઈ શકીએ છીએ. સાહિત્યના તમામ પ્રકારને રસ સાહિત્ય દ્વારા આપણે નિહાળીએ તો તે આપણને વધારે વાસ્તવિક લાગશે. ટ્રેજેડીમાં ક્રુણ્ણરસ, કોમેડીમાં હાસ્યરસ, ચોક્કસપણે ટ્રેજેડીને શ્રેષ્ઠ ટ્રેજેડી અને કોમેડીને શ્રેષ્ઠ કોમેડી બનાવે છે.

પાદટીપ :

1. કાલિદાસકૃત ‘શૃંગારતિલક’ : અનુ. ડૉ. રાજવી ઓઝા
2. ‘ઉપેક્ષિત રસ : બીભત્સ’ : ચિનુ મોદી, ‘શબ્દસર’
3. એજન

*

અધ્યક્ષ, ગુજરાતી વિભાગ,
ઉમિયા કોલેજ ફોર ગર્લ્સ, સોલા, અમદાવાદ

Dr. Babasaheb Ambedkar Open University
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર મુક્ત વિશ્વ વિદ્યાલય

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદનું અભ્યાસકેન્દ્ર નં. 0128

અમારે ત્યાં ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીના B.A., M.A. અને Ph.D.ના અભ્યાસક્રમ સાથે વિવિધ ડિપ્લોમા અને સર્ટિફિકેટ કોર્સ જેવા કે, CCC, CIC, CFN વગેરે ચાલે છે. માહિતી અને માર્ગદર્શન માટે રૂબરૂ મળો.

ઈનસર્વિસ સરકારી કર્મચારીઓ માટે CCC, CCC+ની ટ્રેનિંગ આપવામાં આવે છે.

પ્રોગ્રામ ઈન-ચાર્જ - સંયોજક : ડૉ. રમેશભાદુર સિંહ

મેઘમણિ પરિવાર એન્ડ શ્રી ભાઈલાલભાઈ એ. પટેલ । ઉમિયા આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ ફોર ગર્લ્સ, સોલા, અમદાવાદ-60

‘દીઠું મેં...’ નવા પ્રદેશમાં લઈ જતી કૃતિ

અજય રાવલ

(દીઠું મેં... હસમુખ શાહ, સ્મરણકથા, રંગદ્વાર પ્રકાશન, અમદાવાદ, પ્ર.આ. 2013, ડેમી સાઈઝ, પૃ.સં. 17+338, પાકું પૂઠું, મૂલ્ય રૂ. 250)

આધુનિકતાવાદમાં ‘કેવળ કૃતિલક્ષી અભિગમ’ એની ચરમ સીમાએ હતો. અનુઆધુનિકતાવાદમાં સંદર્ભો બદલાવાને કારણે અભિગમ બદલાયા, એમાં પરિવર્તન આવ્યું. ‘કેવળ કૃતિલક્ષી અભિગમ’ સામે અનુઆધુનિકતાવાદમાં જીવનસંદર્ભ નવેસરથી દાખલા થયો. સામ્રત સાહિત્યમાં જીવનલક્ષી સાહિત્ય પ્રત્યે સર્જક અને વાચકનો રસ વધ્યો છે. જીવનલક્ષી સાહિત્યસ્વરૂપો જેવાં કે, આત્મકથા, સ્મરણો, પ્રવાસવર્ણન, ડાયરી, પત્રલેખન – મોટા પ્રમાણમાં લખાવા લાગ્યાં. છેલ્લા બે દાયકામાં આવું જીવનલક્ષી સાહિત્ય પુષ્કળ પ્રકાશિત થયું છે, ને વંચાતું થયું છે.

સાહિત્યના સર્જન માટે સ્મરણો મોટી મૂડી છે, ને જીવનલક્ષી સાહિત્યમાં તો એ સવિશેષ ઉપયોગી છે. આગવાં સ્મરણોની મૂડીને આધારે રચાયેલી એક સ્મરણકથા છે: ‘દીઠું મેં...’ ને લેખક છે – હસમુખ શાહ. ગુજરાતી સાહિત્યમાં અપરિચિત ભલે હોય આ લેખક, ભલે એ એમ કહેતા હોય ‘એવી (આર. કે. નારાયણ જેવી) લેખિની ક્યાંથી લાવવી?’ પણ એ તો લેખકની નમ્રતા, બાકી લગભગ સાડા ત્રણસો જેટલાં પાનાંમાં વિસ્તરતી આ કૃતિ એ વગર કેવી રીતે લખાય? અને એ રસથી કેમ વાંચી શકાય? લેખક તરીકે અપરિચિત હશે પણ વ્યક્તિ હસમુખ શાહ ખૂબ પરિચિત છે. સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિમાં કાયમ પ્રોત્સાહક રહ્યા છે. કુશળ વહીવટકાર તરીકે દેશ-પરદેશમાં પોંખાયા છે – એની આ સ્મરણકથા છે, એમ કહીએ તો વાત અધૂરી રહે – ઘણીબધી રીતે નોંધપાત્ર સ્મરણકથા છે એમ કહેવું પડે ને, એમ કહેવાનાં કારણો પણ દેવાં પડે.

સ્મરણકથાના પ્રથમ ભાગની પ્રસ્તાવના શિરીષ પંચાલની છે અને ભાગ બેનું અનુવચન સિતાંશુ યશસ્વન્દ્રે લખ્યું છે.

આમુખમાં લેખકે કરેલી વાત – સ્મરણકથાના પ્રયોજનને, એની રચનાપદ્ધતિને એની પ્રતિજ્ઞાને સમજવા ઉપયોગી છે. જોઈએ. મિત્રો-સ્નેહીઓની ઇચ્છા ‘મારે મારાં સ્મરણો, મેમ્વા લખવાં. અને રાજદરબારે જે કાંઈ જોવા મળ્યું અને અનુભવો થાય તે ઉપર હું લખું તો એમાંથી કોઈ માહિતી સમકાલીન ઇતિહાસ માટે ઉપયોગી નીવડે. (આમુખ V- ઈટ) જોકે, આ માટે લેખકની તૈયારી નથી, કેમ કે, આ પ્રકારનું લખાણ લખવા માટે જરૂરી દસ્તાવેજ સામગ્રી નથી રાખી, વળી, એ માને છે કે આ પ્રકારના લેખન માટે માત્ર સ્મરણશક્તિ ઉપર આધાર ન રખાય.

તેથી એઓ બાળપણ વિશે લખવા એમની ઘડતરકથા માટે તૈયાર થયા ને, તેથી, સ્મરણકથાનો પૂર્વભાગ- ‘એક બાળકનું નિરીક્ષણ છે અને પછી જ્યાં કામ કર્યું ત્યાંના અનુભવો છે.’ અને બીજા ભાગમાં મોટા ભાગે વ્યક્તિચિત્રો છે કે ‘પ્રસંગ’ છે – ‘કોઈ સળંગસૂત્રતા નથી’ (આમુખ-V) આવી આ સ્મરણકથાની રચના છે, પણ લેખકની જાણે એક પ્રતિજ્ઞા છે ‘જેની મને જાતમાહિતી હતી અથવા જે ઘટનાનો હું સાક્ષી હતો તેના વિશે જ લખ્યું છે.’ (આમુખ-V)

હસમુખ શાહનું બાળપણ – બાર વર્ષ સુધી – જ્યાં વીત્યું છે એ બજાણનાં સ્મરણો પહેલા ભાગનો મોટો હિસ્સો રોકે છે, એટલે કે ચોત્રીસ પ્રકરણમાં સત્યાવીસ પ્રકરણ. રાજદરબારે-કુટુંબ સાથે જે જોયું અનુભવ્યું એનું કથન.

સ્મરણકથાના આરંભ પહેલાં ‘બજાણની તવારીખની શોધ અને પલટાયેલા દીદારને સમજવા નામની નોંધ છે. જેમાં ટૂંકમાં – બજાણના ઇતિહાસ માટે કરેલા પ્રયત્નો-સ્થાનિકથી શરૂ કરીને લંડનની બ્રિટિશ લાઇબ્રેરીમાં લેખકની નિષ્ઠાની સામે બજાણ ગાદીવારસનાં સંતાનોની ઉદાસી, દરબારી હજામની ફોટોગ્રાફની સાચવણી - એવા જુદા જુદા રંગો જોવા મળે છે, તો આપણી ઇતિહાસદ્રષ્ટિ વિશે પ્રશ્ન જાગે છે તો એવી જ સ્થિતિ રજવાડું ખંડિયેર કઈ રીતે થઈ ગયું એ છે – જુઓ: ‘બજાણની બધી જૂની ઇમારતો રજવાડું ગયા પછી જાળવણીના અભાવે બિસ્માર થતી ગઈ. રજવાડું મટી ગયા પછી એને તાલુકાનો દરજજો પણ મળ્યો તેથી વહીવટી ઓફિસો, અધિકારીઓનાં મકાનો અને બીજી જાહેર ઇમારતોને વાપરનાર કોઈ રહ્યું નહીં. આર્થિક રીતે પણ ગામ નબળું હતું અને વધુ ભાંગતું ગયું. 1948થી પચાસ વર્ષ સુધી આ ઇમારતો ઘસાતી ચાલી. ક્યાંક બારીબારણાં પણ અદૃશ્ય થયાં હતાં. બાકી હતું તે છેવટે 2002ના ધરતીકંપે પૂરું કર્યું. આટલા ટૂંક સમયમાં જ સઘળું ખંડિયેર થઈ ગયું.

તેથી અમારી સ્મૃતિનું જે બજાણ હતું ત્યાં આજે કશું ઓળખાય એવું નથી, અને કેટલુંયે નામશેષ થયું છે. બજાણના મૂળ વાસીઓમાં કોઈ દેખાતા નથી, જૂની વસતી થાકેલી દેખાય છે, જુવાનિયાઓ ગામ છોડીને જતા રહે છે. (પૃ.VII) વર્તમાન ક્ષણે ઊભા રહીને જોતાં આવો વિષાદ ભાવ અનુભવતા, કરુણ જન્માવતા હસમુખ શાહે દીઠું’તું એ બજાણ કેવું હતું – કેવું તો સુમેળવાળું હતું એ ભૂતકાળનાં સ્મરણોથી સ્મરણકથા આરંભાય છે, બજાણની તવારીખ, એનો સાચો ઇતિહાસ શોધવા લેખકે હકીકત અને દંતકથાનો

સહારો લઈને મલેક ખાનદાનનાં કુળ-મૂળની તપાસ કરી છે, એનાં પગેરાં છેક બલુચિસ્તાન સુધી અને આઠમી સદી સુધી જાય છે. કેવી રીતે જત મુસલમાનના મલેક હાડોજીને બજાણા બક્ષિસમાં મળ્યું એ મુસ્લિમ શાસનકાળની તવારીખ રસપ્રદ છે, તો ઇતિહાસનો બીજો તંતુ અંગ્રેજ શાસનનો છે – કાઠિયાવાડ પર ગાયકવાડી હકૂમત કઈ રીતે અંગ્રેજ હકૂમત થઈ એની ટૂંકી પણ ચોક્કસ વિગતો સાથેની કથા રસ પડે એવી છે. તો સૂરજમલ ત્રીજા, દરિયાખાન બીજા, નસીબખાન જીવણખાન, હમાદખાનના દીકરા કમાલખાન સુધીના મલેક ખાનદાનના ગાદીપતિઓનો ઇતિહાસ સંક્ષેપમાં આલેખાયો છે. એક વાત અહીં એ નોંધપાત્ર છે કે, લેખક આ ઇતિહાસની શોધમાં બજાણા રાજપરિવાર, ધ્રાંગધ્રામાં સચવાયેલા બજાણા રાજ્યના રેકૉર્ડ, રાજકોટના સેન્ટ્રલ રેકૉર્ડ્સ, રાજકુમાર કોલેજ (રાજકોટ), ને લંડનની બ્રિટિશ લાઇબ્રેરીમાં ફરી વળે છે, તેથી દસ્તાવેજી હકીકતોની અધિકૃતતા આ સ્મરણકથામાં ભળે છે. તો એ વખતની દુર્લભ તસવીરો, કમાલખાનજીના પહેલા લગ્નની કંકોતરી (1925) એની ઉર્દૂમિશ્રિત ગુજરાતી ભાષાનું દસ્તાવેજી મૂલ્ય તો છે જ, પણ એ ભવ્ય ઇમારતોની એ વખતની સ્થિતિ, ને એ જ ઇમારતની આજની ખંડિયેર દશા એકસાથે મૂકીને – તસવીરથી તવારીખ બતાવીને વધારે કહ્યા વગર સચોટ રીતે સૂચવી દીધું છે. રાજદરબારની રંગીન અને ભવ્ય તસવીરનું પછી ખંડિયેર દશામાં પલટાવું એ ‘દીઠું મેં...’- એમ ભારે હૃદયે કહેતા લેખકના સંવેદનશીલ વ્યક્તિત્વને જાણે કે પામી શકાય છે.

વીસમી સદીના બીજા-ત્રીજા દાયકાનો બજાણાનો વીતેલો કાળખંડ લેખકના ચિત્તમાં અકબંધ છે, એ પુનર્જીવિત થાય છે – ત્યારે લેખકે જરા પણ અતિરેક કર્યા વગર કથા કહી છે. કહે છે, ‘અહીં વિસ્મયથી આંખ પહોળી થઈ જાય એવું કશું બન્યું નથી. અહીં કોઈ યાદગાર યુદ્ધો ખેલાયાં નથી... બજાણા હંમેશા નિરાંતે ઇતિહાસના હાંસિયામાં રહેલું.’ (પૃ.1) લેખકે હાંસિયામાં રહેલા બજાણાની ભાવપૂર્વક અગ્રપ્રસ્તુતિ કરી છે. જેમાં લેખકે જોયેલું તત્કાલીન પ્રજાજીવન – તેની અભાવગ્રસ્ત સ્થિતિ, ટાંચી ઊપજ, દેવાદાર ખેડૂત, બધી કોમો વચ્ચે સુમેળ, મેળા, ઓચ્છવ, તાજિયા જેવા પ્રસંગો લેખકની કલમે સરસ ભાવવાહી રીતે અભિવ્યક્ત થયું છે.

લેખકના પિતાજી બજાણા રાજ્યના ન્યાયાધીશ હતા, તેથી રાજદરબારમાં માનભર્યું સ્થાન હતું. તેથી લેખકનું બાળપણ ભર્યું ભર્યું હતું – આ ભરપુર બાળપણનો – બાર વર્ષનો સમય, એમાં થયેલું ઘડતર એ આ સ્મરણકથાનો સમૃદ્ધ ભાગ છે. જે ભાવકને એ સમયમાં લઈ જાય છે ને આનંદનો અનુભવ કરાવે છે. તો આ ઘડતર પર થયેલું ચણતર – બજાણાથી લખતર, ભાવનગર, જૂનાગઢ, અમદાવાદ, દિલ્હી અને વડોદરા એમ

સ્થળે સ્થળે, મોટાં મોટાં પદો-જવાબદારીઓ સંભાળવા માટે પોષક બન્યું. એનું સુંદર આલેખન થયું છે. સત્તાએ એમની સંવેદનશીલતા અળપાવી નહોતી પણ એ સંવેદનશીલતાનાં મૂળ બાળપણમાં થયેલા ઘડતરમાં છે. એ ઘડતર નિમિત્તે એવો બજાણાનો રજવાડી પરિવેશ, વ્યક્તિઓ, પરિવાર (દાદા, દાદી, માતા, પિતા), શાળા, રમતોનું ચિત્રણ લેખકની કલમે જીવંત બન્યું છે. બજાણાનો નકશો હોય કે હમાદખાન બાપુનું વ્યક્તિત્વ, આટલાં વર્ષે અકબંધ છે – સ્મૃતિમાં. જુઓ: હમાદખાન બાપુનો ડેલો દરબારગઢમાં જતાં પહેલાં ડાબે વળીએ એટલે આવે. ત્યાં અમે જઈ ચઢીએ... હમાદખાન બાપુ પડછંદ હતા. ઊંચા, પહોળા, વજનદાર. એમના ગોળ ચહેરામાં સૌ પહેલાં મોટી ગોળ આંખો ઉપર નજર જાય અને પછી ધોળી મોટી મૂછો ઉપર. લાંબું સફેદ ખમીસ અને ક્યારેક કેડિયું, સફેદ ચોયણો અને માથે સફેદ પાઘડી અને પગમાં જોડા. એનો રંગ ન કળી શકાય. કાયમ ધૂળે ભરાયેલા હોય. માયાળુ એટલા કે એમનો ડર ન લાગે. એમના ડેલામાં અમે ગમે ત્યાં રમીએ. ઘોડાથી દૂર રહીએ પણ ઘોડાગાડી ઉપર ચઢવાનો તો રોજનો નિયમ. (પે-8)

ભાષામાં ઊતરેલો આ સાદગીનો એક રંગ તો, આની સામે આવતો ઠાઠમાઠનો બીજો રંગ કમાલખાનજીના વર્ણન અને શોખમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. એક જૂની પેઢીના પ્રતિનિધિ, તો બીજા અંગ્રેજી કેળવણી પામેલા નવી પેઢીના રાજવી! એમ કેટલાક પ્રસંગોમાંથી એ વખતના ‘રજવાડી’ શાસનને લેખકે પ્રગટાવ્યું છે. કહે છે: ‘કમાલખાનજી નખશિખ રાજવી દેખાય. ફૂટડા જુવાન, મજબૂત બાંધો, પ્રભાવી ચહેરા પર મોટી મૂછો અને આંખે ચશ્માં. એ જમાનાની ફેશન અનુસાર બ્રિલિએન્ટાઈન નાખીને વાળ ઊભા ચપોચપ ઓળે. બાપુ મોટા ભાગે કોટ-પાટલૂન પહેરે.’ (પે-15) બાપુનો ગાડીપ્રેમ (ગરાજમાં 38 ગાડીઓ હતી - રોલ્સરોઈસ, ડેમ્લર, શેવરોલ જેવી)માં પ્રગટે છે, તો હાથી પણ હતો! વળી પોલો રેસમાં રાજકોટ જાય (ને ઘાયલ ઘોડીને મોચી પેડ લગાવી દે, એ જીતે ને, બાપુ મોચીને સોનાની ચેઈન બક્ષિસમાં આપે) એવા ઉદાર, સર્વધર્મ સમભાવમાં માને, વિદેશી રમતોના શોખીન તો સંગીતપ્રેમી નાટકસિનેમાપ્રેમી – પોતે રાજકોટ-અમદાવાદ જઈ જુએ-રૈયતને પણ દેખાડે મૂંગી ફિલ્મ - સતી સાવિત્રી બતાડેલી કે નાટકમંડળીને દશ દિવસ રોકે - આ બધા પ્રસંગો રસપ્રદ છે તો બદલાયેલું બજાણા. અંગ્રેજી હકૂમતનો ઝિલાયેલો પ્રભાવ લેખકે હૂબહૂ પ્રાથમિક શાળા અને માધ્યમિક શિક્ષણની વિસ્મૃતિમાં પણ આંકણીનો માર યાદ છે ને યાદ છે વર્ગ બહાર કરેલાં પરાક્રમો જેમાં લેખક અને એના મોટાભાઈનો નૌકાવિહાર, બાપુના જન્મદિવસે ભૈયાજીનો રોલ ભજવવાની ઘટના સરસ રીતે આલેખાય છે.

આ ઉપરાંત કેટલાંક વ્યક્તિચિત્રો જેમ કે, કબાલા માસ્તર, દયાળજીકાકા, ભટ્ટકાકા, દાદાબાવા, કાદરીકાકા, રહેમતખાન હુસૈન, પચાણ (પોસ્ટમેન) જેવા એની લાક્ષણિકતાઓ સાથે સ્મૃતિના દાબડામાં અકબંધ છે. એનું આલેખન થોડીક રેખાઓથી પણ જીવંત બન્યું છે. જુઓ એક ઉદાહરણ:

‘પચાણ એટલે નર્મ્ય કર્મયોગનું લવલી દષ્ટાંત. રંગ કોલસા જેવો. ચહેરો ચોખ્ખો, એક પણ કરચલી વગરનો, માત્ર આંખ પાસે ત્રણ આડી રેખાઓ. કધોણી પોતડી ઉપર બંડી, માથે ચોળાયેલી ઘોળી ટોપી, પગની બેય પિંડીએ મોટી ગાંઠો ગંઠાયેલી. પાંચ-છ દિવસ થઈ ગયા હોય એટલે ‘થોડી દાઢી વધેલી હોય.’ (પે-60) આજે તો જેનાં નામ પણ ન સાંભળ્યાં હોય એવી રમતો - એ પણ ઠાઠથી રમતા. આજની પેઢીને તો નવાઈ જ લાગે એવી ભાતભાતની રમતો, એ એમનું જીવન હતું! મોઈદાંડા, લગ્ગા (ઠેરી) પતંગ, ગેડીદડો, ઓળકોમળપણું જેવી દેશી ને ટેનિસ, ક્રિકેટ, બિલિયર્ડ જેવી વિદેશી રમતોથી બાળપણને ભરપૂર માણ્યું છે. એ રોમાંચ આ પ્રકરણમાં ઊતર્યો છે. બાળપણની આ સ્મૃતિની સાથે સાથે લેખકનું વ્યક્તિગત વિશ્વ આપણી આગળ સહજ રીતે ઊઘડતું જાય છે - ભણવા કરતાં રમવામાં વધારે રસ, તો મોટાભાઈ ઉંમરમાં મોટા તેથી રમતોમાં પણ આગળ, કાદરીકાકાના કુટુંબ સાથે ઊઠ-બેસ - એમ અનૌપચારિક શિક્ષણથી ઘણું શીખ્યા હતા, તો નાના કસબામાં મનોરંજન, સંગીત, નાટક, ફિલ્મ વડે કળાના સંસ્કારો મળ્યા હતા. આની સાથોસાથ કુટુંબ અને કુટુંબીઓ દાદા, મોટીબા, માતા, પિતા, ભુભાબા જેવાઓનાં ચરિત્રો ધ્યાનપાત્ર બન્યાં છે. એમના ગાઢ સંસ્કાર લેખક ઉપર પડ્યા છે.

સાધુચરિત દાદા અપરિગ્રહી તો વિનમ્ર અને ધર્મપરાયણ. બહોળું કુટુંબ તો પણ કરકસરથી જીવન જીવતા - ગાડું ગબડાવતા. પણ છોકરાઓને આપદા ન પડે માટે ડમણિયું લીધેલું - થોડા દિવસ ડમણિયામાં મહાલ્યા. પણ પછી બળદે સત્યાગ્રહ કર્યો ને લેખક લખે છે - ‘અમારા કુળ-પરિવારમાં મજાનું વાહન આવ્યું અને આવ્યું એવું જ ગયું.’ (પે-80) મોટાંબા દિવાળીબાનો કડપ, એમની વ્યવહારકુશળતા, પ્રામાણિકતાને થોડાક લસરકામાં પ્રભાવક રીતે આલેખ્યાં છે. લેખકે બહુ સમભાવથી માતા-પિતાની છબી આંકી છે - ત્રણેક પ્રકરણ, ‘અમારું ઘડતર’ શીર્ષકથી બા-બાપુજીના વ્યક્તિત્વનાં અલગ અલગ પાસાંને પ્રગટ કરે છે, જેમાં વાચનપ્રેમી પિતા, કુટુંબવત્સલ પિતા, ફાનસ નીચે બેસી અભ્યાસ કરતા પિતા, વ્યવસાયમાં કુશળ પિતા, પરોપકારની ભાવના, પ્રામાણિકતા અને સંતોષ વિતરાગી વૃત્તિને સંયમિત રીતે આલેખે છે તો માતા વિશે લાગણીસભર શબ્દોમાં વાત માંડે છે - સંપન્ન પિયરમાંથી લખતર વસ્તારી કુટુંબવાળા ઘરે - કામના ઢગલા વચ્ચે સહજતાથી ગોઠવાતી માતા બજાણા સ્વતંત્ર

ઘરને અને સંતાનોને સંભાળતી માતા, બા-બાપુજીનું પ્રસન્ન દામ્પત્યજીવન, દલિતો-વંચિતો પ્રત્યે અનુકંપા, પશુ પ્રત્યે પ્રેમ, નીડર, સંતાનોની શુશ્રૂષા માટે અંગ્રેજ ડોક્ટરને ઘેર જતી, પોતાની પીડા વેઠી લેતી માતાનાં રૂપ આપણી આગળ ઊઘડે છે. લેખકની દીર્ઘ કારકિર્દીમાં દીવાદાંડી બન્યા છે. કુટુંબકથા-બજાણા એમ લખતરનું એક સરસ ચિત્ર અહીં મળે છે - જ્યાં લેખકે 1945થી 1950ના ગાળામાં શિક્ષણ લીધેલું - રેલવેના અનુભવોનું તાદૃશ્ય આલેખન લેખકની નિરીક્ષણશક્તિ સૂચવે છે. જુઓ: ‘દરેક ટ્રેનને એની ખૂબીઓ હોય છે. ટ્રેને ટ્રેને શકલ-સૂરત, રુઆબ, મૂડ, વાતાવરણની તેજી, ઘોંઘાટના ડેસિબલ પણ ઊંચે જાય. પાણીની ઢોચકી લઈને છોકરી પણ દોડાદોડી કરી મૂકે. બધી ધામધૂમ ત્રણ મિનિટના હોલ્ટની.’ (પે-72) લખતરના તત્કાલીન શ્વાનપ્રેમી હેન્કોક - આ અંગ્રેજ અધિકારીએ શ્વાનની યાદમાં પાળિયો બંધાવ્યો હતો, જે પછી કુત્તા પીર થઈને પુજાયો! લખતરનાં રાજા-રજવાડાં, ત્રણ તળાવ - મોતીસર, કાદેસર, કપુડી એનાં સ્મરણોથી લખતરની તાસીર ઊભી થાય છે. તો માત્ર કેટલાક લસરકામાં ઊભું થતું ભાવનગર - અમદાવાદની ઓળખ ઝાંખીપાંખી રહી જાય છે- આમ બજાણા, લખતર, ભાવનગર, અમદાવાદમાં ઘડાતાં ઘડાતાં લેખકે સ્મરણકથા કહી છે, એમાં આવેલા યાદગાર પડાવો, વ્યક્તિઓ, સ્નેહીઓ, કુટુંબીજનો જેવાં છે તેવાં આલેખાયાં છે તો, વર્તમાનની આ ક્ષણે રહીને એને જોતા-વાગોળતા વિનોદ કરતા, આછો વિષાદ અનુભવતા પ્રગટે છે. ‘હું’ની ઘડતરકથા પાથેય 1-2, આઈ.પી.સી.એલ. 1-2, રાજદરબારે, તાર-ટપાલ સેવામાં, અને પગ વાળીને કેમ બેસાય? એમ જૂનાગઢથી અધ્યાપન અમદાવાદમાં સંશોધન-સંપાદન અને ત્યાંથી દિલ્હી રાજદરબારમાં પછી વડોદરા આઈ.પી.સી.એલ.માં કરેલી વિવિધ કામગીરીને આલેખે છે એના પાયામાં છે આ ઘડતરકથા, એમ આખી વાત સંકલિત થયેલી છે. આવું આયોજન અકારણ નથી જ, તેથી જ હસમુખ શાહે બાળપણ વિશે લખવા કહ્યું છે: કારકિર્દી સંગીતની એ સુમધુર ગુંજ છે!

એક બાજુ, બજાણાનું નાનકડું રજવાડું - જોયેલું - બચપણ વીતેલું એ ઇતિહાસ અને બીજી બાજુ, દિલ્હીનો રાજદરબારનો નિર્માણાધીન ઇતિહાસને જોતાં લેખકે જે કાંઈ અનુભવ લીધા એ અનુભવવિશ્વનું તટસ્થ રીતે થયેલું આલેખન ભાગ-1ના પ્રકરણ 29થી 32માં અને ભાગ-2ના 1થી 10 પ્રકરણમાં છે. બેયનો ફરક લેખક આ રીતે કરે છે: ‘નાના માણસોની અલ્પતા જોઈ’ (પે-121) ભારતના જાહેરજીવનની વાસ્તવિકતાને નજીકથી જોવાનું, સમજવાનું થયું. તત્કાલીન નેતાઓ મોરારજીભાઈ દેસાઈ, લાલબાહાદુર શાસ્ત્રી, ઇન્દિરા ગાંધી, ચૌધરી ચરણસિંહ સાથે કાર્ય કરવાનું થયું. આ દરમિયાન

જે જોયું - જે રીતે જોયું અને એ 'દીઠું મેં' કહીને આપણને દેખાડ્યું એ મહત્ત્વપૂર્ણ છે. એ અર્થમાં 'આપણા જાહેરજીવનનો ઉત્તમ દસ્તાવેજ છે' એમ શિરીષ પંચાલ કહે છે એ યથાર્થ છે. રાજ્યસત્તાના અનેક રંગ લેખકે જોયા છે, નજીકથી જોયા છે- ક્યાંક સાક્ષી તરીકે તો ક્યારેક સહભાગી બનીને! નેતાઓની કાર્યકુશળતા, પ્રામાણિકતા-અપ્રામાણિકતા, દાવપેચ, કુટિલતા, એમના અહમ્ સાદગી વૈભવી એમ તરેહતરેહના પ્રસંગોથી રાજકારણનાં નાનાવિધ પાસાં આપણી સામે આવે છે. તો, આ નિમિત્તે કેટકેટલાં લોકોને દેશના ખૂણે ખૂણે અને વિદેશના વસાહતીઓ અને રાજનેતાઓને મળવાનું થયું છે - એ સૈફ આઝાદ હોય ઇરાનના કે ગિરિરાજ કિશોર હોય ગાંધીવાદી કાર્યકર, મધર ટેરેસા ને દૈવિકારાણી પણ હોય ને દરેકની પાછી એકએકથી ચઢે એવી કથા લેખકે સરળ બાનીમાં પણ રસપ્રદ રીતે મૂકી આપી છે.

પંડિત નેહરુના અવસાનથી ખાલી પડેલી વડાપ્રધાનની સત્તા માટે લખાયેલું 'રાજકારણ', મોરારજી દેસાઈની અવહેલના, કામરાજ પ્લાન, ઇન્દિરા ગાંધીની સત્તાપ્રાપ્તિ પાછળના પૈતરાઓ, કટોકટી, જનતા સરકારનું શાસન-પતન એવા મહત્ત્વના રાજકીય બનાવોનાં કેટલાંક અજાણ્યાં પાસાં આપણી સમક્ષ ખૂલે છે.

મોરારજી દેસાઈના પી.એ. તરીકે લેખકે કાર્ય કરેલું, એમની જાણીતી છબી કરતાં એક જુદી જ છબી અહીં પ્રગટે છે. સાધનશુદ્ધિના આગ્રહી, ઇમેજ પ્રત્યે ઉદાસીનતા, અપરિચ્છાદ, સૂક્ષ્મ વિવેક, કરકસર, સાદાઈને જુદા જુદા પ્રસંગોમાંથી ઉપસાવી છે. તો યરવડા જેલનો સાથી ઇરાનનો સૈફ આઝાદને મોરારજી દેસાઈ જે રીતે એના ઘેર જઈ મળે છે એનું હૃદયદ્રાવક વર્ણન થયું છે. (સૈફ આઝાદ 226-231) તો, કૃષ્ણમેનન, પી.સી. એલેક્ઝાન્ડર, કુલદીપ નાયર જેવા પ્રધાનો, અધિકારી, પત્રકારો આની સામેનો છેડો છે. સરકારી તંત્ર, તંત્રવાહકો, તંત્રનો સડો, પ્રધાનોનો ભ્રષ્ટાચાર, પ્રધાનોની અધિકારીઓ પાસે ખોટી અપેક્ષાઓનો ચિતાર પણ અહીં અપાયો છે. એમાં મોટા માણસોની અલ્પતા બરાબર પ્રગટે છે.

આઈ.પી.સી.એલ.ની સ્થાપના, એની પ્રગતિ, એનું સુચારુ સંચાલન એ પુસ્તકનું ઉજ્જવળ પાસું છે. તો સાપને પકડીને એને સલામત રીતે છોડવા - પર્યાવરણનો થયેલો ખ્યાલ આ સંવેદનશીલતા કે, ખેડૂતની જમીનનું ભવિષ્યને ધ્યાનમાં રાખી વળતર અપાવવું કે નાગોઠાણેમાં માર્યા ગયેલા કર્મચારીઓના પરિવારજનોને વિશ્વાસમાં લઈ સમસ્યાનું માનવીય સમાધાન

કરવું એ સ્મરણીય અંશ છે. તો આવા જ સ્મરણીય છે પોતીકી ઓળખથી ઊજળા ખંડુભાઈ દેસાઈ, ગિરિરાજ કિશોર, કિશોર પારેખ, લવરાજ કુમાર, નટવર ઠક્કર, કોકીબહેન અને મેજર બોબ ખર્તીંગના ચરિત્ર ભાવવાહી બન્યાં છે. રચાતો ઇતિહાસ, એના સાક્ષી થવું ને એને પ્રજા સમક્ષ મૂકવો 'હું ને પ્રબળ રાખ્યા વિના - એ કેવું તો, કેટલું તો દુષ્કર? ને તેથી જ આ આત્મકથાનક સંસ્મરણો - સ્મરણકથા આપણને ગમી જાય એવી થઈ છે. છાપભૂલો ઠીકઠીક રહી છે, જેમ કે, બંન્ને (બન્ને, 10), બાલુભાઈ (બાલુભાઈ, 88), યેરવડા (યરવડા, 99), જે (જ, 168), કામકાજ (કામરાજ, 176), જાઈએ (જોઈએ, 184), પી.એચ.ડી. (પીએચ.ડી., 195), એમણી (એમની, 198), મૂડીવાડીઓ (મૂડીવાદીઓ, 221), વગેરે જે બીજી આવૃત્તિઓમાં સુધારી શકાય.

આ સ્મરણકથા ઘણી નોંધપાત્ર તો છે જ, પણ, આપણને લેખકે 'નિવૃત્તિનાં વીસ વર્ષ કેવી રીતે ગાળ્યાં એ વાત વિગતે લખવાનું મન છે' એ અને, 'મને ગમતાં શહેરો - કાશી, જેરુસલામ, ઇસ્પહાન, પેરિસ, કુઝકો વિશે પણ મોજથી નિરાંતે લખું'(VI) (જરૂર લખો, હસમુખભાઈ, અમે રાહ જોઈશું) એમ કહ્યું છે એમાં પણ રસ છે. પુસ્તકની મહત્તાને પ્રસ્તાવનાકાર શિરીષ પંચાલે વિગતે વર્ણવી છે - એમાંની એક મહત્ત્વપૂર્ણ વાત:

'આ સંસ્મરણોનું દસ્તાવેજી મૂલ્ય તો છે જ, સાથે સાથે આપણને 1965 પછીનાં વરસો દરમિયાનનું ભારતનું એક સુવ્યવસ્થિત ચિત્ર પણ જોવા મળશે, એમાં કશી સનસનાટી નથી, પોતાના વ્યક્તિત્વને આગળ ધરવાની કશી લાલસા નથી. આને નિમિત્તે આપણને એક પ્રામાણિક, નિષ્ઠાવાન, અધિકૃત ચિત્ર સાંપડે છે અને એ આપણા માટે વધારે મહત્ત્વનું છે. આ એક જાહેરજીવનનો ઉત્તમ દસ્તાવેજ છે.' (XVII)

તો અનુવચનમાં સિતાંશુ યશસ્વંદ્રે સમયરંગની ધારામાં પેરેડાઈમ ગણાવતાં કહ્યું છે કે, 'મારો મુદ્દો એ છે કે ગુજરાતી ભાષામાં ક્યારેક આવું કામ ખંતથી થયું હતું, પણ આજે? ને આવતીકાલે? 'દીઠું મેં' એ પુસ્તક રાજ્યમીમાંસા અને વ્યક્તિ-સમાજ-રાજ્યના અનુબંધોની સમજણ સ્વાનુભવે કેળવવા મથતા એવા આવતીકાલના ગુજરાતી વાઙ્મય માટે, રાજ્યરંગની નહીં પણ સમયરંગની ધારામાં એક ઉદાહરણ, પેરેડાઈમ બની શકે, એવું પુસ્તક છે.' (પે.336-37)

'દીઠું મેં...' ગુજરાતી આત્મકથા સાહિત્યમાં 'નવા પ્રદેશમાં' લઈ જનારી બની છે.

ભરતેશ્વર બાહુબલિરાસ અને પૃથ્વીચંદ્ર ચરિત્ર: જૈન દર્શન

પ્રા. કૌશિક ર. ત્રિવેદી

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રાગ્-નરસિંહયુગનું સાહિત્ય વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે. ઈ.સ.1450થી 1600 સુધીના દોઢસો વર્ષના ગાળામાં નાનામોટા બસો કરતાં વધુ જૈન સાધુઓ અને શ્રાવકોએ અનેક સાહિત્યકૃતિઓનું સર્જન કર્યું છે.

મોટા ભાગે ધર્મરંગ્યું સાહિત્ય એ આ યુગની ઓળખ બની રહે છે. જૈન સાધુઓ દ્વારા રાસ, ફાગુ, પ્રબંધ અને બારમાસી બારમાસા જેવાં ગૌરવવંતાં સાહિત્યસ્વરૂપોમાં ખેડાણ-સર્જન થયું છે. આ ઉપરાંત સજ્જાય અથવા ‘સજાય’ના પ્રકારની રચનાઓનું પણ સર્જનકાર્ય થયું છે. આ ગાળામાં હરસેવક, શાલિસૂરિ, દેવાળ, ઋષિવર્ધન, બ્રહ્મજિનદાસ, વચ્છ ભંડારી અને કવિ લાવણ્યસમયની નોંધપાત્ર કૃતિઓ મળે છે.

અપભ્રંશ સાહિત્યની એક તરત જ ઊડીને આંખે વળગે તેવી વિશિષ્ટતા તેને સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત સાહિત્યથી નોખું તારવી આપે છે. ઉપલબ્ધ અપભ્રંશ સાહિત્ય એટલે જૈનોનું જ સાહિત્ય એમ કહીએ તો પણ ચાલે. એમ જ કહેવાય કે અપભ્રંશ સાહિત્ય એટલે જૈનોનું આગવું ક્ષેત્ર.

પ્રાગ્-નરસિંહ યુગને ‘હેમ-યુગ’ તરીકે પણ કેટલાક વિદ્વાનોએ ઓળખાવ્યો છે. ઈ.સ.1173થી ઈ.સ.1414નો સમયગાળો અતિમહત્ત્વનો છે. ત્રણસો વર્ષના આ સમયગાળામાં નાના-મોટા અન્ય સર્જકો પણ છે. ‘ભરતેશ્વર બાહુબલિરાસ’ના રચયિતા જૈન મુનિશ્રી શાલિભદ્રસૂરિ, ‘સિરિથૂલિભદ્રફાગુ’ શ્રી જિનપદ્મસૂરિ, ‘નેમિનાથફાગુ’ના કર્તા રાજશેખર વગેરે સર્જકોમાં આચાર્ય હેમચંદ્રનું સાહિત્ય, તેમનો રચેલો ‘સિદ્ધહેમ’ ગ્રંથ અને દુહાઓ નોંધપાત્ર છે. જેમાં ભાષાની સચોટતા ધ્યાન ખેંચે છે -

‘પુત્તે જાએ કવણુ ગુણુ અવગુણુ કવણુ મુએણ;
જા બપ્પીકી ભૂંડડી ચમ્પિજજઈ અવરેણ.’
‘ભલ્લા હુઆ જુ મારિઆ બહિણિ મહારા કન્તુ;
લજ્જેજ તું વયસિઅહુ, જઈ ભગ્ગા ઘરુ એન્તુ.’

માણિક્યસુંદરે પૃથ્વીચંદ્ર નામના કલ્પિત રાજાના ચરિત્રને પૂર્વભવકથાની ગૂંથણી દ્વારા ઉપદેશપૂર્ણ ધર્મકથા બનાવ્યું છે. પૃથ્વીચંદ્ર અને રત્નમંજરીના લગ્નોત્સવની કથા મુખ્ય હોવા છતાં અહીં શુંગાર કે પ્રેમચેષ્ટા નિરૂપાયાં નથી; પણ પુણ્યરસિત ધાર્મિકતા અને તેનાં સુફળ વર્ણવાયાં છે. મેરુસમાન મંદિરોના કલશસહિત દંડ, કલશો, પંચરંગી પતાકાઓ વગેરેનાં વર્ણનો ઉલ્લેખનીય છે.

શાલિભદ્રસૂરિકૃત ‘ભરતેશ્વર બાહુબલિ રાસ’ છે. આ કૃતિ દુહા, સોરઠ, રોળા અને ચોપાઈ જેવા માત્રામેળ છંદો તથા ગેય દેશીઓમાં રચાયેલી છે. રાસના આરંભે કવિ જિનેશ્વર એવા ઋષભદેવને પ્રણામ કરી, સરસ્વતીનું સ્મરણ કરીને ભરત અને બાહુબલિ વચ્ચે બાર વર્ષના સુદીર્ઘ સમય પર ચાલેલા ઘોરયુદ્ધનું વર્ણન આ રીતે કરે છે -

‘સિસહ-જિણેશ્વર-પય પણમેવી, સરસતિ સામિણી મનિ,
સમરેવી, નમવિ નિરંતર ગુરુ-ચરણ’
જંબુ-દીવિ ઉવઝઉરિ નયરો, ધણિ કણિ કંચણિ
રયણિહિ પવરો;
અવર પરવ કિરિ અમરપરો’

અને

‘કરઈ રાજ તહિં રિસહ જિણેસર,
પાવ-તિમિર મય-હરણ દિણેસર,
તેજિ તરણિ કર તહિં તપઇએ.’

(ત્યાં પાપરૂપી અંધકાર અને મદ (મય)ને હરનાર દિનેશ (સૂર્ય) સમાન ઋષભ (દેવ) જિનેશ્વર રાજ્ય કરતા હતા.)

ઋષભદેવના બે પુત્રો ભરત અને બાહુબલિની ચક્રવર્તી બનવાની એષણામાંથી જાગતો સંઘર્ષ અને એ સંઘર્ષનો અંતે સધાતો ઉપશય એ આ રાસનું વિષયવસ્તુ છે. બાહુબલિના વૈરાગ્ય, તપ અને કેવળજ્ઞાનપ્રાપ્તિના ઉત્તરાર્ધને કવિએ જિનશાસનના જયજયકારથી વધારે ધર્મરંગીન બનાવ્યો છે.

વિનયચંદ્ર-રચિત ‘નેમિનાથચતુષ્પદિકા’ બારમાસી વિરહમૂલ્ય કાવ્ય છે. કૃતિના અંતે ધર્મનો મહિમા દર્શાવાયો છે. ઈ.સ.1334 ફાગુ કાવ્ય ‘સિરિથૂલિભદ્ર ફાગુ’ જિનપદ્મસૂરિના હાથે રચાયેલી છે. ફાગુ કાવ્યમાં વસંતઋતુનું નિરૂપણ થતું હોય છે જ્યારે આ કૃતિમાં વર્ષાઋતુનું નિરૂપણ થયેલું છે. સાધુ સ્થૂલિભદ્રને ગુરુઆજ્ઞાથી પૂર્વાશ્રમની પ્રેયસી કોશા ગણિકાને ત્યાં ચાતુર્માસ ગાળવા જવું પડે છે ત્યારે કોશા ગણિકા દ્વારા તેને ચલાયમાન કરવાના બધા જ પ્રયત્નો કેવી રીતે નિષ્ફળ ગયા તેનું આ કાવ્યમાં નિરૂપણ થયેલું છે.

‘પૃથ્વીચંદ્રચરિત’ની કથા રસતત્ત્વ અને ગદ્યની બાબતમાં વિશેષ સમૃદ્ધ હોઈ તે મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યની એક મહત્ત્વની કૃતિ છે. કથામાં પૃથ્વીચંદ્રની રાજસભા, અયોધ્યાનગરી, પૃથ્વીચંદ્રની સેના, જંગલ, સમરકેતુ અને પૃથ્વીચંદ્રનું યુદ્ધ, રત્નમંજરી-સ્વયંવર વગેરેનાં વર્ણનો નોંધપાત્ર છે. તદુપરાંત પૃથ્વી પરના સમુદ્રો દ્વીપો, દેશો, નગરનાં ચૌટાં,

રત્નો, કલા, વિજ્ઞાન, બ્રાહ્મણો, પુરાણો, સ્મૃતિઓ, વાજિત્રો, હાથી, ઘોડા, આયુધો, ગ્રહો, વંશો, જ્ઞાતિઓ વગેરેમાં વર્ણનકલા સુપેરે ખીલી ઊઠે છે.

‘પૃથ્વીચંદ્રચરિત્ર’ પણ કાલ્પનિક રાજાને કેન્દ્રસ્થ બનાવતી, પાંચ ઉલ્લાસ (ખંડ)માં આલેખાયેલી અદ્ભુત રસપૂર્ણ ધાર્મિક કથા છે. રાજા પૃથ્વીચંદ્રની કથા દ્વારા લોકોને ધર્મલાભ આપી એમને ધર્મ અને સદાચારના પુનિત માર્ગે વાળવાનું લેખકનું ઇષ્ટ પ્રયોજન હોવાથી બીજા શ્લોકમાં ધર્મમાહાત્મ્ય દર્શાવવામાં આવ્યું છે. ધર્મનાથના જન્મ પૂર્વે તેમની માતા સુવ્રતાને આવેલાં 14 મહાસ્વાપ્નોમાં પરંપરિત ધર્માનુસરણ જોવા મળે છે. ધર્મ અને પુણ્યથી તીર્થંકર કેવા કુળમાં જન્મ લે છે એ દર્શાવવા માટે લેખકે અનેક કુળોની ટીપ આપી છે અને સાથે સાથે પર્યુષણ પર્વથી પુણ્ય પામવાનો માર્ગ ચીંધ્યો છે. સારી-નરસી પત્ની, સુપુત્ર અને સન્મિત્ર વગેરેનો મેળો પુણ્યસંચય ઉપર આધાર રાખે છે તે દર્શાવ્યું છે.

‘ભરતેશ્વર બાહુબલિરાસ’માં વીરરસનું અદ્ભુત વર્ણન છે. જંબુદ્વીપમાં આવેલી અયોધ્યાપુરી નગરીના રાજા ઋષભદેવને સુનંદા અને સુમંગલા નામે બે રાણી હતી. ‘ભરતેશ્વર બાહુબલિરાસ’નો વિષય જૈનોના પ્રથમ તીર્થંકર ભગવાન ઋષભદેવના બે પુત્રો ભરત અને બાહુબલિ વચ્ચે થયેલા યુદ્ધનો

છે. ઋષભદેવે પરંપરાનુસાર અયોધ્યાની રાજગાદી પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ભરતને આપી અને પોતે તપસ્વી જીવનનો પ્રારંભ કર્યો. ચક્રવર્તી બનવાની લાલસામાં ભરતે ચક્ર ફરતું મૂક્યું. બાહુબલિએ એને રોક્યું અને એ રીતે ભરતના ચક્રવર્તીપણાની આજ સામે પડકાર કર્યો. આથી ક્રોધે ભરાઈ બાહુબલિને યુદ્ધમાં પરાજિત કરવા ભરતે યુદ્ધ આદર્યું. હૃદયપરિવર્તન પામેલા ભરતે પશ્ચાત્તાપ વ્યક્ત કરી બાહુબલિ સાથે સમાધાન માટે પ્રસ્તાવ મૂક્યો.

બાહુબલિએ પણ યુદ્ધનો વિચાર ત્યજી દઈને પ્રવજ્યાનો માર્ગ સ્વીકાર્યો: બાહુબલિએ વનમાં જઈ ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરી. આમ, હિંસા ત્યાગી સંયમનો, દયાનો ભાવ સ્વીકાર્યો.

સંદર્ભ ગ્રંથ:

1. ભરતેશ્વર બાહુબલિરાસ, કવિ શાલિભદ્રસૂરિ, સંપા. સતીશ ડણક
2. ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ, સંપા.ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવલ
3. ગુજરાતી સાહિત્યની વિકાસરેખા ભાગ-1, ધીરુભાઈ ઠાકર
4. અપભ્રંશ વ્યાકરણ, સંપાદક: હરિવલ્લભ ભાયાણી

*

ગુજરાતી વિભાગ,
ઉમિયા આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ ફોર ગર્લ્સ, સોલા

એન.એસ.એસ. વાર્ષિક શિબિર અહેવાલ (2016-17)

તા.19-01-2017થી 25-01-2017 સુધી ગામ લીંબડિયા તા.જિ. ગાંધીનગર ‘કેશલેસ ઇન્ડિયા શિબિર’નું આયોજન કરવામાં આવ્યું. શિબિર દરમ્યાન વિવિધ કાર્યક્રમ કરવામાં આવ્યા હતા.

દરરોજ સવારે 5થી 5-30 સુધી પ્રભાતફેરી થતી. 9થી 10 દરરોજ એક રેલીનું આયોજન કરવામાં આવતું. જેમ કે વ્યસનમુક્તિ, બેટી બચાવો - બેટી પઢાવો રેલી, સ્વચ્છતા અભિયાન, કેશલેસ જાગૃતિ જેવા વિષયો લઈ રેલીનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. રેલીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ લોકો અને વિદ્યાર્થીનીઓમાં જાગૃતિ આવે તે જોવાનો હતો.

સવારે 10-00થી 12-00 સમય દરમ્યાન એક પ્રોજેક્ટ વર્ક કરવામાં આવતું હતું. જેમાં ગામની સફાઈ, મંદિરોની સફાઈ, તુલસીના ક્યારા બનાવવા, ભીંતસૂત્રો લખવા, ગૃહસુશોભન તેમજ મીણબત્તીથી મંદિરોનું સુશોભન કરવામાં આવતું હતું.

બપોરે 2-00થી 4-00ના સમય દરમ્યાન બૌદ્ધિક સભાનું આયોજન કરવામાં આવતું હતું. જેમાં ઘનશ્યામભાઈ પટેલ જેમણે શિબિરાર્થી બહેનો અને ગામની બહેનોને એચઆઈવી/

એઈડ્સ અંગે સંપૂર્ણ માર્ગદર્શન આપ્યું હતું.

ડો. રાજેશ્રીબહેને વિદ્યાર્થી બહેનોને પાયાની સમસ્યા જેવી કે માસિકધર્મ, વિટામીનની ઊણપ તેમજ બહેનોને સ્વાસ્થ્યને લગતી વિવિધ સમસ્યાઓ અને નિવારણ અંગે માર્ગદર્શન આપ્યું હતું.

જાદુગર ડોલર ચુડાસમાએ જુદા જુદા પ્રયોગો દ્વારા નાના બાળકો તેમજ શિબિરાર્થી બહેનોને હાથચાલાકી અંગેની સમજૂતી આપી હતી.

પ્રો. ગાર્ગીબેન ગોહિલે શિબિરાર્થી બહેનોને અલગ અલગ બૌદ્ધિક રમતો દ્વારા વિદ્યાર્થીનીઓમાં પડેલી શક્તિઓને જાગૃત કરી.

લીંબડિયા પ્રાથમિક શાળાનાં બાળકોને દરરોજ જુદી જુદી રમતો દ્વારા મનોરંજન કરાવતા હતા તથા ઇનામ આપી પ્રોત્સાહિત કરતા હતા.

એક દિવસ શિબિરાર્થીઓને ગુજરાત પોલીસ ટ્રેનિંગ એકેડેમી, ગામ કરાઈની મુલાકાત કરાવાઈ હતી.

- સુરેખા ચૌહાણ, બી.કોમ., સેમ-6

રવીન્દ્રનાથ ટાગોર આજ-કલ ઔર આજ

પ્રો. દિનેશ કણજરિયા

1. પ્રસ્તાવના: આપણા સમયના સૌથી નજીકના પ્રશિષ્ટ સાહિત્યસર્જક રવીન્દ્રનાથ ટાગોર સાહિત્ય, કલા, વિજ્ઞાન, આધ્યાત્મવિદ્યાઓ, યોગ, ઇતિહાસ, સંગીત, અભિનય જેવા પ્રત્યેક ક્ષેત્રના માધ્યમથી ભારતના આધ્યાત્મિક અને સાંસ્કૃતિક સત્ત્વને અભિવ્યક્તિ આપનાર ભારત દેશના જે પ્રાપ્ત ચિંતકો બંગાળની ભૂમિમાંથી આવ્યા એમાં ગુરુદેવ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનું સ્થાન મૂર્ધન્ય છે. કેવળ સાહિત્ય જ નહીં પણ લલિતકલા અને ચિંતનના ક્ષેત્રે પણ એમનું અર્પણ વૈશ્વિકસ્તરે મહત્ત્વનું બન્યું છે. કવિશ્રી પોતાની પ્રારંભિક કવિતા વિશે લખે છે - “જે પ્રમાણે બાળકો પતંગિયાં પકડે છે તે જ પ્રમાણે કાંઈ પણ યોજના વગર જ હું ગદ્ય લખતો.” પરંતુ તેમની આ કવિતાઓએ તેમને વિશ્વકવિ બનાવ્યા છે અને ભારતના તેમજ વિશ્વના કવિઓમાં સ્થાન આપ્યું છે.

2. જીવન-કવન: રવીન્દ્રનાથનો જન્મ કલકત્તામાં ઠાકુર વંશના પૈતૃક મકાન જોડાસાર્કૂમાં માતા શારદાદેવીની કૂખે થયો હતો. તેમનું કુટુંબ આર્થિક અને સામાજિક દૃષ્ટિએ ઐશ્વર્ય સંપન્ન હતું. તેમના પિતાનું નામ મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ હતું. બાળક રવીન્દ્ર સિવાય એમને બીજાં ચૌદ સંતાનો હતાં. જેમાં રવીન્દ્ર સૌથી નાના હતા. સમૃદ્ધ કુટુંબમાં જન્મતાં બાળકો ખૂબ લાડકોડમાં ઉછેરે, પણ અહીં આ કુટુંબમાં તેઓ ખૂબ સાદગીથી ઊછરતા. થોડા અભાવમાં જીવવાની બાળપણની તાલીમે જ ટાગોરનાં દર્શનમાં નોંધપાત્ર પ્રદાન કર્યું તે એ કે સુખની મહત્તમ માત્રા કદાપિ બાહ્ય ઉપકરણો પર આધાર રાખતી નથી. બાહ્ય અને ભૌતિક તત્ત્વોના કરતાં સુખ જેટલું માણસના અંતરમાં હોય તેટલું જ વિકસે છે.

અગિયારમા વર્ષે ઉપનયન સંસ્કાર પછી પિતાશ્રી દેવેન્દ્રનાથ તેમને હિમાલયના પ્રવાસે લઈ ગયા અને તેમના વિદ્યાર્થીજીવનમાં એક નવો જ વળાંક આવ્યો. પ્રકૃતિ સાથેના અભિન્ન તાદાત્મ્યના એ દિવસો એટલે કવિવરનો આવિર્ભાવ એમનામાં એક તટસ્થ અને પ્રજ્ઞાવાન કવિનો આત્મા રહેલો હોવાને કારણે સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરવાની તથા સારા-નરસાનો ભેદ પારખવાની પ્રકૃતિની શક્તિએ પેલા અનુભવોને સંવર્ધિત કરતા રહેવાનું કામ કર્યું.

જીવનદર્શન: રવીન્દ્રનાથ સર્વપ્રથમ તત્ત્વજ્ઞાની કવિ હતા, દાર્શનિક હતા અને ત્યાર પછી કેળવણીકાર, સંગીતકાર વગેરે. એમના દાર્શનિક વિચારો પર એમના જીવન અનુભવોની ઊંડી છાપ પડી હોય એવું લાગે છે. જીવનની પરિસ્થિતિઓમાં ભારતીય દર્શન-દૃષ્ટિનો સમન્વય એ ટાગોરની વિશેષતા હતી. ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન જીવનના ઉચ્ચાશયી આદર્શોની મીમાંસાથી ઓતપ્રોત છે તેના મૂળમાં સત્યમ્ શિવમ્ અને સુન્દરમ્-ની ભાવના રહેલી છે. ગુરુદેવે એક કવિ-સાહિત્યકાર તરીકે આ ત્રણેય તત્ત્વોને પોતાના જીવન-કવનમાં વણી

લીધાં હતાં. એમનાં જીવનનું લક્ષ્ય એક શાશ્વત સત્યની શોધ કરવાનું હતું. તેથી જ આ સત્યશોધક કવીન્દ્ર ગાય છે - “હે પ્રભુ, તું નીડ છે અને આકાશ પણ છે. પંખીને નીડ અને આકાશ ઉભયની જરૂર છે. નીડ શરીરની સંભાળ તથા પોષણ માટે છે, જ્યારે આકાશ દિવ્ય પ્રેરણા, જીવનનો દિવ્ય સંદેશ સંભાળવા માટે છે. એટલે કે કવિની પાસે સત્યના આકાશમાં મુક્તપણે વિચરવા માટે વિહંગ દૃષ્ટિ છે.”

કાકાસાહેબ કહે છે તે પ્રમાણે “રવીન્દ્રનું જીવનદર્શન વિવિધલક્ષી હોઈ તે સમજવામાં જેટલું સરળ અને તૃપ્તિદાયક છે તેટલું ચોક્કસ શબ્દોમાં મૂકવું સરળ નથી. આ બાબતમાં રવીન્દ્ર પોતે કંઈક કહે તોયે બૂરું નથી.”

3. ગુરુદેવના શિક્ષણદર્શનની સંકલ્પનાઓ:

1. શિક્ષણ: ટાગોરની દૃષ્ટિએ શિક્ષણ એટલે મનુષ્યની સકલ શક્તિઓ તેમજ સમતાઓનો પૂર્ણ વિકાસ. આ વિકાસ જીવનની પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવાનું જ બીજું નામ છે. તેથી ટાગોરના દર્શનમાં ‘શિક્ષણ’ અને ‘જીવન’ એકમેકના પર્યાયવાચી છે. ટાગોરની સંકલ્પના પ્રમાણે “ઉત્તમોત્તમ શિક્ષણ એ કહેવાય જે આપણને માત્ર માહિતી જ આપતું નથી પરંતુ આપણા જીવનને સકલ અસ્તિત્વની સાથે સુસંવાદી બનાવે છે.”

2. સૌંદર્યબોધક શિક્ષણ: એક કવિના સ્વરૂપે ટાગોર પ્રકૃતિના અને તેના સૌંદર્યના ઉપાસક હતા. પરિણામે, તેમણે આપણી શિક્ષણપ્રથાનાં ઘણાં ઉપેક્ષિત તત્ત્વોની પુનઃસ્થાપના કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. તેઓ કહે છે: “આપણે માણસની સૌંદર્યપીપાસાની સરેઆમ અવગણના કરીએ છીએ, તેને અણખેડવું રહેવા દઈએ છીએ અને તેમાં નકામું ઘાસ ઊગવા દઈએ છીએ.” સંગીત કલા અને નૃત્યની સૌંદર્યપ્રબોધક પ્રવૃત્તિઓ જ માણસને પશુથી અલગ પાડે છે.

3. પૂર્ણતા: અનુભવની પૂર્ણતા: જીવન પ્રત્યેનો ટાગોરનો અભિગમ જીવનને તેની સમગ્રતામાં સ્વીકારવાનો હતો. જીવનની આ પૂર્ણતા ટાગોરની દૃષ્ટિએ અનુભવની સમગ્રતામાં રહેલી છે. અન્ય માણસ જ્યારે પોતાના ‘સ્વ’નો વિસ્તાર કરી શકે અને તેને પૂરેપૂરું અભિવ્યક્ત કરી શકે ત્યારે જ તેને આનંદ થાય છે. આનું કારણ બતાવતાં ટાગોર કહે છે: “માણસ પ્રકૃતિ અને માનવસમાજ બંનેમાં જન્મ લે છે તેથી શિક્ષણ અને માનવજીવન બંને પોતાની પૂર્ણતા તો જ પ્રાપ્ત કરી શકે જો બાળકો માટેની શિક્ષણસંસ્થા જીવન અને પ્રકૃતિના સંયોગથી ઊભી થઈ હોય. શિક્ષણ દ્વારા જીવનની સમગ્રતાની પ્રતીતિ થવી જોઈએ.”

4. માનવતાવાદ: ટાગોરની દૃષ્ટિએ વિશ્વ માનવમય છે અને તેઓ મનુષ્યને વિશ્વમય જોવા આતુર છે. મૂલ્યોની પ્રતીતિ યા પ્રાપ્તિ મનુષ્યના માધ્યમથી જ થઈ શકે એ તેમની દૃઢ માન્યતા છે. મનુષ્ય માટેના પ્રેમમાંથી જ કદાચ ટાગોર બાળકોના શિક્ષણ તરફ વળ્યા હશે અને

બોલપુરમાં શાળા સ્થાપવા પ્રેરાયા હશે. માનવતાવાદી દષ્ટિકોણમાંથી ટાગોરની આંતરરાષ્ટ્રીયતાવાદી સંકલ્પનાનો જન્મ થયો છે. શિક્ષણ દ્વારા વિશ્વને એક બનાવી શકાય. કારણ કે શિક્ષણ હૃદયની ઉદારતા, દષ્ટિની વિશાળતા અને ભાવનાઓને ઘડે છે. આ ઘડતર એટલે જ કેવળ માનવીય સમજ નહિ પણ આંતરરાષ્ટ્રીય સમજ.

4. ગુરુદેવનું શિક્ષણદર્શન: ટાગોરનું શિક્ષણદર્શન ભારતીય સિદ્ધાંતો પર આધારિત છે અને તેથી તેમની દાર્શનિક માન્યતાઓ આ દેશની પ્રજાની સાંસ્કૃતિક તરાહોના સ્પષ્ટીકરણનું વધુ મોટું ફલક પૂરું પાડે છે.

1. વાસ્તવમીમાંસા: કવિનો આનંદ અજ્ઞાનની શોધમાં છુપાયેલો હોય એ સ્વાભાવિક છે. તેમની દષ્ટિએ મનુષ્યનું જીવન મનુષ્યની વિદ્વત્તા કરતાં વધારે મૂલ્યવાન છે અને તેથી ટાગોરનું દર્શન તાર્કિક રીતે બુદ્ધિવાદી તથા અધ્યાત્મવાદી તર્કસંગતિના કરતાં આત્મિક ખોજની દષ્ટિથી વધુ સભર છે. ગુરુદેવની દષ્ટિએ જીવનની વાસ્તવિકતા એટલે મનુષ્યનું પ્રકૃતિ સાથેનું સામંજસ્ય તથા મનુષ્યના ભાવ, ભાષા અને જીવનની વચ્ચેનું સામંજસ્ય.

2. જ્ઞાનમીમાંસા: ગુરુદેવની જ્ઞાનમીમાંસા તેમની વાસ્તવમીમાંસા પર આધારિત છે. શાળાની અને શિક્ષણપ્રથાની યાંત્રિકતાએ ‘જ્ઞાન’ શબ્દની જ હાંસી ઉડાવી છે. પુસ્તકોના માધ્યમથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તેના કરતાં પ્રત્યક્ષ પરિચય દ્વારા પ્રાપ્ત થાય તે ગુરુદેવની દષ્ટિએ વધુ મહત્ત્વનું છે. ગુરુદેવ પોતે માહિતી એકઠી કરવાના વિરોધી નથી પરંતુ માહિતી જ્યારે પ્રત્યક્ષ અનુભવના આધારે એકત્ર થાય ત્યારે જ તે જ્ઞાનનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે. ગુરુદેવના મતે “જ્યારે જ્ઞાનમાહિતી હાથમાં હોય ત્યારે તેનો ખરો ઉપયોગ જાણવો- તેનો વાસ્તવિક પરિચય પ્રાપ્ત કરવો અને જીવનની સાથે તેને વણી લેવું એ જ ખરું શિક્ષણ છે.”

3. મૂલ્યમીમાંસા: મૂલ્યોની બાબતમાં ગુરુદેવ સૌથી વધુ ‘વ્યક્તિ’ના મૂલ્ય પર ભાર મૂકે છે. શિક્ષણના ક્રમમાં ‘વ્યક્તિ’ના સ્વરૂપે વિદ્યાર્થી પ્રધાન છે. ગુરુદેવની મૂલ્યવિષયક દષ્ટિ વ્યક્તિમાંથી ઉદ્ભવે છે અને સમષ્ટિમાં પરિણમે છે. ‘જીવન’ એક મૂલ્યના સ્વરૂપે સ્વીકારવાનો અર્થ છે- માનવજીવન અને પ્રકૃતિમાં વ્યાપ્ત સૌંદર્યબોધક તત્ત્વો માટેનો અનુરાગ. પ્રકૃતિ અને જીવનના સૌંદર્યના અનુરાગમાંથી જ આનંદ અને વિસ્મયનો ઉદ્ભવ થાય છે.

4. શૈક્ષણિક ફિલિતાર્થો: ગુરુદેવના મતે “શિક્ષણનું ઉત્તમ કાર્ય આપણને એ શીખતા કરવાનું છે કે મનુષ્યનું જીવન મહાન છે તથા એ મહાનતાને અભિવ્યક્ત કરવા માટે ઘણા મોટા દર્શનની જરૂર છે.”

1. શિક્ષણના હેતુઓ: ભૌતિક હેતુઓ: આજુબાજુના પર્યાવરણ અને વસ્તુઓની લીલાનો શરીરથી આનંદ માણી શકાય એ રીતે શરીર કેળવવું એ એમની દષ્ટિએ શિક્ષકનો ભૌતિક હેતુ છે.

ભૌદિક હેતુઓ: જીવનની વાસ્તવિકતામાંથી શિક્ષણ મેળવવાની ક્ષમતાનો વિકાસ કરતી વખતે ટાગોરની દષ્ટિએ ખરું બુદ્ધિકૌશલ્યનું શિક્ષણ તો વિદ્યાર્થીને વાસ્તવિક જીવન અને પર્યાવરણ સાથે સભાનપણે અનુકૂળ બનતાં શીખવવામાં રહેલું છે.

નૈતિક અને આધ્યાત્મિક હેતુઓ: ગુરુદેવના આધ્યાત્મિક અને

નૈતિક વિચારો તેમના સાહિત્યમાં સર્વત્ર જોવા મળે છે. રવીન્દ્રનાથ માને છે કે પ્રત્યેક વ્યક્તિ બ્રહ્માંશના સ્વરૂપે સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ છે. વ્યક્તિના ચિત્ત સ્વરૂપને વ્યક્તિમાંથી સમષ્ટિમાં લઈ જવાની પ્રક્રિયા એ જ એમનું શિક્ષણનું આધ્યાત્મિક દષ્ટિબિંદુ છે.

2. અભ્યાસક્રમ: ગુરુદેવના મતે અભ્યાસક્રમ એવો હોવો જોઈએ જેના વડે બાળકોને પૂરતા પ્રમાણમાં અનુભવો મળી રહે. તેથી ટાગોરે પોતે જ શાંતિનિકેતન વિશેની પોતાની પૂર્વસંકલ્પના રજૂ કરતાં નક્કી થયેલાં પાઠ્યપુસ્તકો જ ન શીખવતાં નાટ્ય, નૃત્ય અને રમત-ગમત જેવી પ્રવૃત્તિઓને સ્થાન આપવાની ઇચ્છા પણ વ્યક્ત કરી છે.

બાળકના દૈનિક જીવનને સ્પર્શતા વિષયોનો અભ્યાસ થવો જોઈએ એવા નિર્ણયે જ ટાગોરે પાઠ્યપુસ્તકોનું સર્જન પણ કરેલું. તેમણે અભ્યાસક્રમમાં વ્યાવસાયિક તાલીમને પણ મહત્ત્વનું સ્થાન આપ્યું છે. બાળક સાત વર્ષનું થાય ત્યાં સુધી પ્રકૃતિ જ તેનો અદ્વિતીય અભ્યાસક્રમ છે એમ ટાગોર માનતા.

3. શિક્ષણપદ્ધતિ: હર્બર્ટની જેમ જ તેઓ પણ જ્ઞાત વસ્તુઓના જ્ઞાન પરથી અજ્ઞાન તરફ લઈ જતી શિક્ષણપદ્ધતિને અસરકારક બનાવતાં કહે છે: “અધ્યયન જ્યારે નિકટથી દૂર પ્રતિ જતું હોય, પરિચિતથી અપરિચિત પ્રતિ જતું હોય ત્યારે જ તે અસરકારક બની શકે.” બાળકોને સરકસના પ્રાણીની જેમ જડ તાલીમ ન આપતાં મુક્ત શિક્ષણની ગુરુદેવ ભલામણ કરે છે. તેઓ દઢપણે એમ માને છે કે શૈક્ષણિક હેતુઓને ધ્યાનમાં રાખીને વિદ્યાર્થીઓને આખાય ભારતનું ભ્રમણ કરાવ્યું હોય તો તેમની કેળવણી દઢ બને જ. તેઓ નોંધે છે કે ‘ચાલતાં ચાલતાં શીખવવું એ શીખવાની ઉત્તમ પદ્ધતિ છે.

4. શિસ્ત: ગુરુદેવ કહે છે કે “હું સમજું છું કે છોકરાઓના અપરાધને આપણે મોટેરાંઓના માપદંડથી માપીએ છીએ, એ ભૂલી જઈએ છીએ કે છોકરાઓ પાણીમાં ઝરણાની પેઠે વેગથી વહે છે અને પાણીને જો દોષનો સ્પર્શ થાય તો પણ હતાશ થવાનું કારણ નથી. કારણ કે ચંચળતામાં જ તમામ દોષોનો પ્રતિકાર છે. વેગ જ્યાં અટકી ગયો છે ત્યાં જ સાવધાન રહેવાની જરૂર છે. એટલા માટે શિક્ષકના અપરાધથી જેટલું બીવાનું છે તેટલું વિદ્યાર્થીઓના અપરાધથી બીવાનું નથી.”

5. શાંતિનિકેતન અને વિશ્વભારતી: ગુરુદેવે પોતાની વિચારધારાને અમલમાં મૂકવા સ્થાપેલ શાંતિનિકેતન આશ્રમ અને વિશ્વભારતી યુનિવર્સિટી આજે ખૂબ પ્રખ્યાત છે. તેનું ચણતર અને ઘડતર ગુરુદેવના હાથે થયું છે. શાંતિનિકેતન સંસ્થાએ અત્યાર સુધીમાં અગણિત માનવરત્નો તૈયાર કર્યાં છે. ગુરુદેવના જીવનની આ મોટામાં મોટી સિદ્ધિ હતી.

7. ઉપસંહાર: ગુરુદેવનું જીવન જેટલું વ્યાપક હતું એટલું જ ઉદાત્ત તત્ત્વોથી સભર હતું. પોતે દાર્શનિક હોવાની જાહેરાત એમણે નથી કરી. ધર્મનો પ્રચાર કરવાનું કામ એમણે નથી કર્યું. ઘણા બધા શાસ્ત્રીય વિષયો પર એમણે પુસ્તકો લખ્યાં નથી. છતાંય જીવનના પ્રત્યેક તત્ત્વનો નિયોડ આપ્યો છે.

યાત્રાઓનું સામાજિક મહત્ત્વ

પ્રા. વનશ્યામ પટેલ

યાત્રાનું મહત્ત્વ વિશ્વમાં લગભગ દરેક દેશના લોકોએ સ્વીકાર્યું છે. યાત્રા એ કંઈ સ્થળાંતર નથી. જોકે એ સ્વૈચ્છિક અને વ્યક્તિગત બાબત છે પણ તે લોકોના અવનવીન વ્યક્તિગત અનુભવમાં પરિણમે છે. જીવનનું પરમ લક્ષ્ય પામવા યા સિદ્ધ કરવા માટે લોકો યાત્રા કરે છે. અહીંયાં હિન્દુ, બુદ્ધ, ક્રિશ્ચિયન તેમજ અન્ય બધા ધર્મોએ યાત્રાનાં વ્યક્તિગત પાસાંનું વર્ણન કર્યું છે. હિન્દુઓમાં ખાસ કરીને કાશીની યાત્રા મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે માનવામાં આવે છે. દરેક વ્યક્તિ યાત્રાનું પુણ્ય પોતપોતાની રીતે કમાય છે તેમજ મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે યાત્રા કરવામાં આવે છે. છતાં ઘણા કિસ્સામાં યાત્રા એ પ્રતિજ્ઞાપાલનનું પરિણામ છે. કેટલીકવાર ભય, ખતરા કે ઇચ્છિત ફળની પ્રાપ્તિની ઝંખના તેને આવા સ્થળે જવા પ્રેરે છે.

યાત્રાના સ્થળમાં પવિત્રતા તેમજ શુકનિયાળપણાનો ભાવ પ્રથમ સમાયેલો છે, ખાસ કરીને નદીઓનો સંગમ થતો હોય તો તે વધુ આશીર્વાદ અને કલ્યાણના પ્રતીક સમાન ગણાય છે. જેમ કે, પુરી જગન્નાથ મંદિરે જવું, ભારત પ્રાચીનતા અને સાતત્ય માટે જાણીતું છે. ભારતમાં તમામ સંપ્રદાયના લોકો યાત્રા-સ્થાનકોથી જોડાયેલા છે. દા.ત., કુરાનમાં જે હજની વાત કરવામાં આવી છે તે હજ મોટા ભાગના ભારતીય તથા પાકિસ્તાની મુસ્લિમ આદરે છે.

હિન્દુઓનાં ઘણાં બધાં ધાર્મિક સ્થળોએ ભાવિકોનાં ટોળાં ઊમટે છે, જેમ કે હરિદ્વારમાં કુંભમેળામાં, અલ્હાબાદના સંગમસ્થળે તેમજ નાસિક કે ઉજ્જૈનના કુંભમેળામાં અસંખ્ય ભાવિકો ઊમટે છે અને પવિત્ર નદીઓમાં સ્નાન કરે છે અને અવનવી ધાર્મિક પ્રક્રિયાઓમાં જોડાય છે. આધુનિક જમાનામાં વાહનવ્યવહારનાં સાધનોની મહત્તમ સગવડને લીધે દૂર દૂરનાં સ્થળોએ યાત્રાઓ શક્ય અને સરળ બની છે. જ્યાં દુનિયાભરમાંથી લોકો ઊમટે છે.

જોકે આજે એ કહેવું મુશ્કેલ બન્યું છે કે આધુનિક જમાનામાં હિન્દુઓ ધાર્મિક બન્યા છે કે કેમ પણ એક નિર્વિવાદ હકીકત છે કે આજે અસંખ્ય પ્રકારના સંપ્રદાય, પેટાસમુદાય અને તેમાં માનનારી પ્રજા અસ્તિત્વમાં આવી છે. કલકત્તાનું મંદિર, શિર્ડીમાં સાઈબાબા તેમજ તિરુપતિ મંદિર યાત્રિકો માટે સીમાચિહ્ન બની ગયાં છે. જોકે આવી વધતી જતી ભાવિકોની સંખ્યાથી સમાજ અર્થવિજ્ઞાન અને રાજકીય ક્ષેત્રે કંઈક નવીન દિશાસૂચન મળે તેવી રાષ્ટ્ર સરકારને આશા છે. આવાં સ્થળોએ જુદા જુદા રોગોની જાણકારી આપનારાં કેન્દ્રો, કુટુંબ નિયોજન, સરકારની યોજનાઓ, ખેતી-ઉદ્યોગને લગતી માહિતીને લગતાં પ્રદર્શનો યોજવામાં આવે છે. વળી, યાત્રિકોને ત્યાં સાવ નજીવ મૂલ્યે તો ક્યારેક મફત કેન્દ્રોનો લાભ આપવામાં આવે છે. આમ આજે યાત્રાસ્થળો માહિતીપ્રસારનાં કેન્દ્રો બન્યાં છે.

ભારતમાં હિન્દુયાત્રાની જેમ જ બુદ્ધયાત્રા, જૈનયાત્રા, શીખયાત્રા, ઇસ્લામયાત્રાનું વિશેષ મહત્ત્વ છે. બુદ્ધધર્મીઓ રહસ્યવાદમાં માને છે અને ધ્યાનયોગથી નિર્વાણ મળે તેમ તેઓનું માનવું છે. બુદ્ધની પ્રતિમાને પણ તેઓ પૂજે છે. બુદ્ધધર્મીઓ માટે ભારત, ચીન, તિબેટમાં કેટલાંક યાત્રાસ્થળો છે.

જૈનો ઉત્તમ યાત્રિકો છે અને હમેશા યાત્રાસ્થળોએ વિહરતા રહે છે. વળી, જૈન ધર્મમાં ત્યાગનું મહત્ત્વ સવિશેષ છે. જૈનોમાં મહાવીરને તીર્થંકર કહેવામાં આવે છે.

ભારતમાં ચાર વિખ્યાત ગુરુદ્વારા છે, તેમાં અમૃતસરનું સુવર્ણ મંદિર સૌથી વધુ પવિત્ર સ્થળ મનાય છે અને વર્ષ દરમિયાન યાત્રિકોનો ત્યાં સતત ધસારો રહે છે.

ઇસ્લામ યાત્રાસ્થળો : દુનિયામાં પશ્ચિમ મધ્યભાગમાં સ્થિત મક્કા એ ઇસ્લામીઓ માટે સૌથી મહત્ત્વનું યાત્રાસ્થળ છે, ત્યાં હજ (યાત્રા)નું મહત્ત્વ ખૂબ છે. ઇસ્લામ ધર્મ માને છે કે હજ (યાત્રા) કરવી એ તમામ મુસ્લિમ સ્ત્રી-પુરુષનું કર્તવ્ય છે, ઉપરાંત અલ્લાહ પ્રત્યેનું ઋણ છે, જે અદા થવું જોઈએ. જોકે હજ સ્વૈચ્છિક કે ફરજિયાત નથી અને વળી તે જીવનના કોઈ પણ તબક્કે થઈ શકે છે.

સમાજશાસ્ત્રીઓ તેને ધાર્મિક અનુભવ તરીકે પણ ઓળખાવે છે. એમિલી દખાઈમના મતાનુસાર ધર્મ જાતે જ બીજું કંઈ જ નહીં બલકે માણસનો સામાજિક અનુભવ છે.

ટર્નરના મતે યાત્રીઓ સહયાત્રીઓ સાથે એકરૂપતા અનુભવે ત્યારે સામાજિક તનાવ અને બંધનોમાંથી મુક્તિ મેળવી હોય તેવું તેમને લાગે છે અને યાત્રા માળખાની વાત કરીએ તો જુદા જુદા સ્તરમાંથી યાત્રીઓ યાત્રાસ્થળે એક થઈ એકાત્મકતાનો ભાવ અનુભવે કરે છે અને આ જ કદાચ તેની સામાજિક ફલશ્રુતિ છે. યાત્રા આમ તો સામાજિક બંધનોમાંથી મુક્ત થવા માટેનો ઇન્ટરવલ (મધ્યાંતર) જેવો સમય છે.

વળી યાત્રા એ શિક્ષણ, માહિતી અને જાગૃતિ માટેનું પણ માધ્યમ બની રહે છે. વળી યાત્રાસ્થળે જવાથી ભિન્ન ભિન્ન સંસ્કૃતિ, સમુદાયનાં લોકોના સંપર્કમાં અવાય છે અને તેમની જીવનપદ્ધતિ, રીત-રિવાજો તથા સામાજિક જીવન વિષે ખ્યાલ આવે છે.

તેમજ યાત્રાસ્થળે સંગીત, શિલ્પ, પેન્ટિંગ વગેરેને પણ પ્રોત્સાહન મળે છે અને વિવિધ જાતિના લોકો પરસ્પરની કલાકારીગરીના સંપર્કમાં આવે છે. યાત્રાઓથી વિચારસરણીનું આદાનપ્રદાન વધ્યું છે એની સાથે ભૌતિક સંસ્કૃતિ પણ સંવર્ધન પામી છે. ઉત્તર, દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનની યાત્રા જોડાણો એ આમાં મહત્ત્વનું પ્રદાન છે.

મલ્ટિમીડિયા (Multimedia)

શિલ્પ મિશ્રી

1. Media : Media એ Magnovax Electronic Date Image Apparatusનું ટૂંકું રૂપ છે. જેનો અર્થ થાય છે માહિતી પુનઃપ્રાપ્તિ પ્રત્યાયનનાં મુદ્રિત અને દ્રશ્ય શ્રાવ્ય સ્વરૂપો તેમજ તેના ઉપયોગ માટે જરૂરી અન્ય આવશ્યક સાધનસામગ્રીના એકમની પદ્ધતિ.

મીડિયાને વ્યાખ્યાબદ્ધ કરતાં કહી શકાય કે... ‘Graphic, Photographis, Electronic or Mechanised means of processing or restructucting visual or verbal information. Or combinations of visual or verbal information of any form of device or equipment which is a normally used to transmit information between persons.’

ગ્રાફિક, ફોટોગ્રાફિક, વીજાણુકીય અથવા યાંત્રિક પ્રક્રિયા દ્વારા દશ્ય અથવા મૌખિક ઉચ્ચારણવાળી માહિતીને જ્ઞાનપ્રક્રિયા દ્વારા ફરીથી યોગ્ય માળખામાં ગોઠવવી અથવા કોઈ પણ સાધન દ્વારા બંનેનું સંમિશ્રણ કરવું કે જે સામાન્યપણે વ્યક્તિઓને નવી માહિતી મોકલવા માટે ઉપયોગી બને છે.

આજે નવાં માધ્યમો (New Media) શબ્દ ફિલ્મ, ફિલ્મસ્ટ્રીપ, સ્લાઇડ, વિડિયો ટેપ, શ્રાવ્ય ટેપ, ગ્રામોફોન રેકર્ડ, ફોટોગ્રાફ વગેરે માટે વપરાય છે. બે અથવા બેથી વધારે સ્વરૂપોના સંયોજનને કાર્યક્રમ અથવા રજૂઆત માટે ઉપયોગમાં લેવાં. જેવા કે, ફિલ્મસ્ટ્રીપ અને શ્રાવ્ય રેકોર્ડિંગ.

2. Multimedia : મલ્ટિમીડિયા શબ્દ Multi અને Media આ બે શબ્દોથી બન્યો છે. મલ્ટિનો અર્થ બે અથવા બેથી વધારે અને મીડિયાનો અર્થ માધ્યમ. મલ્ટિમીડિયા શબ્દ એ માહિતીની રજૂઆત માટે એક કરતાં વધારે માધ્યમોનો ઉપયોગ સૂચવે છે. આ વિવિધ માધ્યમોમાં લખાણ (Text), અવાજ (Sound), ચિત્ર (Picture), જીવંતતા (Animation) અને દશ્ય (Video) વગેરેને ગણાવી શકાય.

મલ્ટિમીડિયા ડેટા એ શાબ્દિક કે આંકડાકીય ડેટા, ગ્રાફિક્સ, ચિત્ર (Images), દશ્ય અને અવાજનો સમાવેશ કરે છે. જેમાંના પ્રથમ ત્રણ સ્થિર સ્વરૂપના છે, જ્યારે છેલ્લા બે એ યોગ્ય સમયે બદલાતા રહે છે. આજે મલ્ટિમીડિયા બજારમાં CD.ROM, Digital audio tape, Multimedia telephones અને Filter optics સફળ રહ્યા છે.

3. મલ્ટિમીડિયાની લાક્ષણિકતાઓ

1. વધારે માધ્યમોનું સંમિશ્રણ (Multimedia) : તેનાં લખાણ (Text), ફોટોઓ (Photos), અવાજ (Sound), ગ્રાફિક્સ, દશ્યોની જીવંતતા Livences (Animation) દશ્ય (Video) વગેરે વધારે માધ્યમોનો ઉપયોગ થાય છે. સામાન્યપણે શિક્ષણકાર્યમાં

આમાંના એક માધ્યમ કરતાં વધારે માધ્યમોનું સંમિશ્રણ વધારે અસરકારકતા ઊભી કરે છે.

2. આંતરક્રિયાપણું (Interactivity) : મલ્ટિમીડિયા કમ્પ્યુટર ટેકનોલોજી દ્વારા શીખનાર વ્યક્તિ પોતાની પસંદગી મુજબ જે આંતરક્રિયા કરે છે તે મુજબ ટેકનોલોજી તેને માહિતી પૂરી પાડે છે. દાત., માત્ર Text, માત્ર દશ્ય અથવા તો Text, ફોટો અને અવાજ એકસાથે.

3. સ્વ-શિક્ષણ (Self-Paced Learning) : શીખનાર વ્યક્તિ માટે મલ્ટિમીડિયા કાર્યક્રમમાં ખૂબ જ વિગતે સૂચનાઓ મૂકેલી હોય છે. જેથી ઉપયોગકર્તાઓ માટે તેનો ઉપયોગ ખૂબ જ સરળ બની રહે છે. દાત., Index પરથી જરૂરી માહિતી સુધી પરત પહોંચી શકાય છે.

4. સરળ ઉપયોગ (Easy to Use) : કમ્પ્યુટરનું થોડું જ્ઞાન ધરાવનાર વ્યક્તિઓ પણ પોતાની મેળે મલ્ટિમીડિયા પેકેજનો ઉપયોગ કરી શકે તે પ્રકારે તે વિકસાવવામાં આવે છે. જેથી કોઈ પણ વ્યક્તિ માટે ઉપયોગ શક્ય બને છે. દાત., Window આધારિત કમ્પ્યુટર પર મલ્ટિમીડિયા માટે જરૂરી વિકલ્પ પર ક્લિક કરીને આગળ વધી શકાય છે.

4. મલ્ટિમીડિયાનાં અંગો (Components of Multimedia)

લખાણ (Text) : મલ્ટિમીડિયા કાર્યક્રમ માટે જે તે વિષયસંબંધિત લેખિત સામગ્રી જરૂરી બને છે. Word Processing Programme માટે Text એ ખૂબ જ જરૂરી બને છે. Text દ્વારા વિસ્તૃત માહિતી મળી રહે છે.

ચિત્રાત્મક છાપ (Graphic Images) : ગ્રાફિક છાપને Skill Image ગણાવી શકાય. જેવા કે ફોટોગ્રાફ્સ, ઓનલાઇન ચિત્રો, નકશા, ગ્રાફ વગેરે. કોઈ પણ કાર્યમાં ડેટાની રજૂઆત માટે તે ખૂબ જ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. કાગળ કે કમ્પ્યુટર પરની વિગતો કરતાં દશ્ય આધારિત સામગ્રી કે ફોટા વધારે અસરકારકતા ઊભી કરે છે. કમ્પ્યુટરમાં Text File કરતાં Graphic File વધારે જગ્યા રોકે છે.

જીવંતતા (Animation) : હાલતાં-ચાલતાં દશ્યોની જીવંતતા મલ્ટિમીડિયામાં ઊભી થઈ શકે છે. સંદર્ભમાં દશ્યોની જીવંતતા ખૂબ જ વધારે અસરકારક બને છે. માત્ર ફોટો કે Text પરથી જે ન સમજી શકાય તે જીવંત દશ્યો દ્વારા તરત સમજી શકાય છે. કમ્પ્યુટરમાં ગ્રાફિક ફાઇલ કરતાં પણ Animation File વધારે જગ્યા રોકે છે.

અવાજ (Sound) : કમ્પ્યુટર સ્ક્રીન પર દશ્યમાન થતાં લખાણ, ફોટા કે જીવંત દશ્યોની વિશેષ સમજ અવાજ દ્વારા તરત જ મળી

રહેતી હોય છે. ઉપયોગકર્તાને આ પ્રકારની સમજ આપવા માટે અવાજનું માધ્યમ ખૂબ જ અસરકારક અને ઉપયોગી બની રહે છે. **સંબંધિતતા (Interactive Link) :** એકબીજા સાથે સંબંધિત linkને એવી રીતે યોજવામાં આવે છે કે જેથી ઉપયોગકર્તા યોગ્ય દિશામાં તેની જરૂરી માહિતી જે પ્રકારે જોઈએ તે રીતે મેળવી શકે છે. તમામ પ્રકારની માહિતી એકસાથે જ મળી રહે તે પ્રકારે આ તમામ ફાઇલોને એકબીજા સાથે જોડવામાં આવી હોય છે.

5. મલ્ટિમીડિયાનો ઉપયોગ :

1. આજે મલ્ટિમીડિયા એ માહિતીપ્રાપ્તિ માટે ખૂબ જ જાણીતું માધ્યમ બન્યું છે. દૂરપ્રત્યાયન દ્વારા કમ્પ્યુટર નેટવર્ક પર મલ્ટિમીડિયાનો વિશેષ ઉપયોગ થાય છે. Internet અને World Wide Web એ દૂર બેઠેલા ઉપયોગકર્તાઓને તેમને જરૂરી વિવિધ પ્રકારની માહિતી જે તે સંદર્ભમાં પૂરી પાડે છે.
2. વિડિયો ટેલિકોન્ફરન્સમાં પણ મલ્ટિમીડિયાનો ઉપયોગ વધ્યો છે.
3. શિક્ષણ માટે તૈયાર થતા મલ્ટિમીડિયા સોફ્ટવેર દ્વારા વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષણ અને તાલીમ મેળવી શકે છે. Virtual Lecture અને Hypermedia Teleconference એ મલ્ટિમીડિયાનો જ ઉપયોગ છે.
4. ઔદ્યોગિક એકમો, વ્યાપાર, સામુદાયિક સેવા, આરોગ્યસંભાળ, ઉત્પાદકીય એકમોનાં શિક્ષણ અને તાલીમ માટે પણ મલ્ટિમીડિયાનો વિશેષ ઉપયોગ થાય છે.

6. Hypertext : Non-linear ક્રમમાં ગોઠવાયેલ Text Linkને Hypertext તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ઉપયોગકર્તા જ્યારે કોઈ Textનો ઉપયોગ મલ્ટિમીડિયામાં કરતો હોય છે ત્યારે તે Textમાં દર્શાવેલ શબ્દો પરથી પોતાના રસના અન્ય મુદ્દા પર જઈ શકે તે માટે મૂળ Textના કેટલાક શબ્દોને ઘાટા અક્ષરોમાં કે નીચે લીટી દર્શાવીને ઉપસાવેલા હોય છે, જેને Link કહેવામાં આવે છે. આ શબ્દ પર ક્લિક કરવાથી તરત જ મૂળ Text પરથી સીધા જે તે શબ્દ દર્શાવતી માહિતી ધરાવતી Text આપમેળે રજૂ થાય છે અને તે રીતે આગળની Link કરેલી અન્ય Textમાં પણ જઈ શકાય છે. આ Link Textનો ભાગ હોઈ શકે તે ઉપરાંત સંગીતનો એક ભાગ પણ હોઈ શકે. નકશા અથવા ફિલ્મ પણ હોઈ શકે છે. આ પ્રકારની Text મેળવવા કમ્પ્યુટરમાં Graphical User Interface (GUI) અને Mouse Pointing Device જરૂરી બને છે.

Hypermedia : મલ્ટિમીડિયામાં Textની સાથે Graphic Images, Animation, Sound, Video વગેરેનો ઉપયોગ થતો હોય છે. જે માટે પણ Graphical User Interfacenનો ઉપયોગ થતો હોય છે. તેમાં Hypertext ઉપરાંત Nontextual Informationનો પણ ઉપયોગ થાય છે. તેને Hypermedia કહેવામાં આવે છે.

ફાયદા : 1. Hypermediaને કારણે જે તે માહિતી તરત જ browse કરીને મેળવી શકાય છે, જે મુદ્રિત માહિતી સ્રોતમાં શક્ય બનતું નથી.

2. ફાઇલમાં વિગતો એકબીજા સાથે Link કરેલી હોવાથી એક સ્થાન પરથી બીજા સ્થાન પર ખૂબ જ ઝડપથી જઈ શકાય છે. અને Text ઉપરાંત અન્ય Mediaનો પણ લાભ મળી રહે છે.

મર્યાદા :

1. Hypermediaના ઉપયોગથી ઉપયોગકર્તા Hyperspaceમાં ખોવાઈ જાય છે.
2. ખૂબ જ વિસ્તૃત માળખામાં વેરવિખેર માહિતીના અધ્યયન બાદ પોતાને જરૂરી માહિતી શોધવાની તેની માનસિક અને વૈચારિક શક્તિ ઓછી થઈ જાય છે એમ પણ કહી શકાય. કારણ કે Hypermedia ઉપયોગકર્તા Instant માહિતી તરત જ જુદી પાડવાની ક્ષમતા ધરાવે છે.
3. Hypermedia સોફ્ટવેરના સર્જકો ઉપયોગકર્તાની તમામ માહિતી માંગનો સમાવેશ Text કે અન્ય માધ્યમોમાં કરી શકતા નથી. તેથી સોફ્ટવેર કાર્યક્રમમાં સમાવેશ માહિતીથી જ ઉપયોગકર્તાએ સંતોષ મેળવવાનો રહે છે.

ગ્રંથાલય અને માહિતીસેવાઓ પર મલ્ટિમીડિયા અસર :

1. કોઈ પણ પ્રકારની જટિલ માહિતીમાંથી ઉપયોગકર્તા પોતાને જરૂરી માહિતી ઝડપથી તારવી સ્ક્રીન પર મેળવી શકે છે.
2. તેમાં ઉપયોગકર્તાને વધારેમાં વધારે સ્વતંત્રતા મળે છે.
3. કોઈ પણ ફેરફાર ધરાવતા વિષયને શીખવા કે શીખવવામાં મલ્ટિમીડિયા ઉપકારક બને છે. તે માટે અનેક તક પ્રાપ્ત થાય છે.
4. વિવિધ કક્ષાના ઉપયોગકર્તાઓને સેવા આપી શકાય છે.
5. Resource Sharing અને Networking એ મલ્ટિમીડિયાનું ખૂબ જ મહત્ત્વનું લક્ષણ ગણાવી શકાય.
6. કોઈ પણ બાબતને 3-D Effectથી વિવિધ રીતે રજૂ કરી શકાય છે.
7. એક અથવા એકથી વધારે ઉપયોગકર્તાઓ એકસાથે ઉપયોગ કરી શકે છે.
8. ઉપયોગકર્તા ખૂબ જ સરળતાથી અને ઝડપથી વિવિધ પ્રકારની જરૂરી માહિતી મેળવી તેનો એકસાથે ઉપયોગ કરી શકે છે.
9. ગ્રંથાલયો અને માહિતીકેન્દ્રો માટે તેની ઊપજ અને સેવા માટે મલ્ટિમીડિયા ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે.

મલ્ટિમીડિયાની મર્યાદાઓ :

1. મલ્ટિમીડિયા એ કોઈ પણ કંપનીની ઊપજ, નીતિ, માનક, કોપીરાઈટ વગેરે પર અસરકર્તા બને છે.
2. મલ્ટિમીડિયાનો ઉપયોગ કરતાં પહેલાં કોઈ પણ ઉપયોગકર્તાએ તે અંગેની તાલીમ અથવા કૌશલ્ય વિકસાવવાં પડે છે.
3. સામાન્ય રીતે આ પ્રકારનો ડેટાબેઝ ખૂબ જ વિસ્તૃત હોય છે. નવા ઉપયોગકર્તાએ તેમાંથી માહિતી મેળવવી, અંકુશ કેળવવો જરૂરી બને છે.
4. ઉપયોગકર્તાને સતત કમ્પ્યુટર સામે બેસી રહેવાથી આંખો ઉપરાંત મગજને પણ શ્રમ પહોંચે છે.

न होने का मतलब...

रमेश बहादुरसिंह

जीवन में नया मोड़ देने या आंतरिक शक्ति को उभारने में कुछ क्षणों का होना ही पर्याप्त है। इन क्षणों को जीवन की दशा और दिशा तय करने में महत्व भूमिका रहती है।

ये क्षण अनायस वैसे ही प्राप्त होते हैं, जैसे खूबू। उनके आने का पता-ठिकाना नहीं होता, कहाँ से आए, कौन जाने? पर आते हैं परिचय अपने आप ही हो जाता है। ऐसे ही कुछ मेरा परिचय चौहान सर से हुआ था। प्रथम परिचय शायद जब वे पिलवई में थे तब हुआ। डायरेक्ट नहीं इनडायरेक्ट। किसी के द्वारा।

समयान्तर मैंने जब एम.ए. करने का मन बनाया और भाषा साहित्य भवन, गुजरात युनर्सिटी में प्रवेश लिया तब वहाँ चौहान सर से एक गुरु के रूप में, एक स्वजन के रूप में, परिचय डायरेक्ट हुआ। चौहान सर के साथ साथ दूसरे गुरुजनों में डॉ. भोलाभाई पटेल, डॉ. रघुवीर चौधरी, डॉ. रामकुमार गुप्ता का सानिध्य एवम स्नेहभाजन बनने का अवसर प्राप्त हुआ। एम.ए. द्वितीय वर्ष में लघुशोध प्रबन्ध लिखना था। मेरे निर्देशक थे डॉ. महावीर सिंह चौहान। इस सिलसिले में वर्ग के अतिरिक्त सर से मिलना जुलना बढ़ा। तत्पश्चात् पढ़ना लिखना और साहित्य को समझना सर से प्रारंभ हो गया। लेट लतीफ ही सही पर कार्य ठीक ढंग से समाप्त हुआ था। सर प्रसन्न हुए थे। कहा था यदि यही कार्य कुछ दिन पहले पूरा कर लिए होते तो बात कुछ और होती। बात यूँ थी कि सर डॉ. रामदरश मिश्र पर एक पुस्तक का संपादन कर रहे थे। उसी में इससे एक चैप्टर देना चाहते थे, शायद प्रेस में बात भी की पर देर हो चुकी थी।

एम.ए. का परीक्षाफल घोषित हुआ। प्रथम श्रेणी में उत्तीर्ण हुआ था। बाद में बात रोजी रोटी की थी। इसी क्रम में सर ने मुझसे वलसाड़ जिले के धरमपुर कोलेज में हिन्दी प्रवक्ता हेतु आवेदन करवाया। प्रवक्ता हेतु रिक्त पद की जानकारी किसी माध्यम से उन्हें प्राप्त हुई थी। साक्षात्कार हेतु मैं गया, पर साक्षात्कार नहीं हुआ। कारण था मेरे आवेदन का समय पर न पहुँचना। खैर इसका मुझे बिलकुल मलाल नहीं था। आने के बाद सर से मिला। मुझे देख सर प्रसन्न हुए, पर घटनाक्रम को जानकर निराश भी हुए। स्वभावतः हँसते हुए कहा कि यह एक सैनिक के लिए सामान्य बात है।

इस बीच मैंने एम.फिल में प्रवेश ले लिया था। दो चार दिनों के पश्चात् दिवाली की छुट्टिया पड़ गयी। इसी दौरान सूरत जिले के मांडवी कोलेज में हिन्दी प्रवक्ता हेतु विज्ञापन देखा और आवेदन कर दिया। साक्षात्कार हेतु बुलावे का पत्र मिला, जाऊ न जाऊ मैं निश्चित तिथि के दिन ढेल दिया गया। अहमदाबाद रेलवे स्टेशन पर कई नये पुराने मित्र मिले। इनमें कुछ सहपाठी भी थे। गप्प सप्प करते समये

व्यतित हो गया। अंततोगत्वा गन्तव्य तक पहुँच गया। प्रवक्ता पद हेतु आवेदकों की बड़ी संख्या थी। साक्षात्कार प्रारंभ हो गए। अभ्यार्थी आते जाते रहे। मेरी भी बारी आयी। अन्दर गया। साक्षात्कार लेने वाले महानुभावों की संख्या पाँच-छह थी। बात चीत प्रारम्भ हुई। प्रश्न पूछे जाते रहे मैं अपनी समझ से उत्तर देता रहा। उन्हें समझता और समझाता भी रहा। किसी प्रकार का संकोच या झिझक नहीं थी। कारण कि होने न होने का भय नहीं था। निर्धन था। उसी में से किसी महाशयने कहा कि हमें ही समझाने लगे, मानों हम सब क्लास में बैठे हों।

दौर, मैं चुन लिया गया। अहमदाबाद पहुँचने के पश्चात् जब मैं भाषा-भवन गया और चौहान सर से मिला तो मेरे चुनाव को लेकर इतने प्रसन्न थे, मानों मैं उनके घर का ही कोई बच्चा हूँ। वास्तविकता भी यही थी। मैं उनके घर का बच्चा ही तो था, बेटे जैसा।

मैं अहमदाबाद से मांडवी चला गया। और चौहान सर विद्यानगर। विद्यानगर मेरा लगातार आनाजाना चलता रहा। बाद में निवृत्ति के पश्चात् सर गांधीनगर रहने आ गए। गांधीनगर आने के बाद तो मेरा उनके यहाँ आनाजाना बढ़ गया। उपकुलपति के रूप में पाटण जाने और पुनः गांधीनगर आने के पश्चात् जीवंत संपर्क बना रहा। मैं भी तेरह-चौदह वर्षों के पश्चात् मांडवी से अहमदाबाद आ गया।

फिर क्या, जो कुछ स्थान की दूरियाँ थी सिमट गयीं। उनके यहाँ आनेजाने का क्रम बढ़ गया। कभी स्वयं या फोन द्वारा संपर्क तो अंत तक जीवंत रहा। घर जाता तो घंटों बैठता। बात-चीत होती। विषय कभी साहित्य और साहित्यजगत तो कभी घर-परिवार, गाँव गिरान तो कभी कभी राजनीति होता।

जाने पर सबसे पहले घर-द्वार से बात प्रारम्भ होती। पूछते, बचें कैसे है? कैसा पढ़ रहे हैं? क्या पढ़ रहे हैं? आदि आदि। कहते - ध्यान रखना। लापरवाही नहीं बरतना। उनकी बातों में इतना अपनापन होता कि मैं क्या कहूँ। मानों मेरे अभिभावक मुझे समझा रहे हों।

वे जह बीमार रहने लगे थे। बीमारी भी ला-इलाज। दवाई तलती रहीं। कभी इसकी कभी उसकी। इस ला-इलाज की सबसे बड़ी दवा थी पढ़ना-लिखना। पढ़ते-लिखते रहें। परेशानी तो होती थी। इन परेशानियों में भूमिका कभी कभी सहायक मददगार की रहती। इधर इन्होंने जो कुछ भी लिखा, उसमें मैं किसी न किसी रूप में सहायक रहा।

दिवाली का समय था। मैं मिलने गया था। कुछ समय के बाद एक व्यक्ति आया। नमस्कार किया। चौहान सर चिरपरिचित मुद्रा यानी

मुस्कुराते हुए उठकर आदर के साथ उसके नमस्कार का उत्तर दिया । और अन्दर आने के लिए कहा । वह आना कानी के पश्चात किसी तरह अन्दर तो आया पर सामने बैठता नहीं था । सर के आग्रह के सामने उसे झुकना पड़ा, बैठा और संकोच के साथ नाश्ता भी लिया । सर उसका हाल चाल लेते रहे । चौहान सर तो हमेशा ही प्रसन्न रहते थे । मुस्कुराते रहते थे, पर उसकी प्रसन्नता उसके चेहरे पर अहोभाव भी था । बाद में पैर छ कर चला गया । बातों ही बातों से पता चला कि वह गुजरात के किसी अति दलित जाति का था । अछूतों में अछूत । सर का परिचित । सर तो छूत अछूत से उपर थे । समद्रष्टिवाले सबके साथ समभाव रखने वाले, मनुष्यता की महिमा बढ़ानेवाले ।

इसी बीच इलाहाबाद के सी. पंत संस्थान के प्रोफेसर बद्रीनारायण जडी (अब जे.एन.यू. दिल्ली) अपनी टीम के साथ अहमदाबाद आए ।

विस्थापन की समस्या विशेषकर भोजपुरी भाषी लोगों की समस्याओं को समझने के लिए । दो दिवसीय प्रोग्राम था । उसकी रुप रेखा चौहान सर के घर तैयार हुई, उसमें मैं भी शामिल था । बाद में इसी प्रोग्राम के सिलसिले में कार्यक्रम को अंतिम रूप देने के लिए मुझे सर के यहाँ जाना था । समय निश्चित हुआ दो दिसम्बर दिन बुधवार शाम चार बजे । पर बुधवार तडके भाई वीरेन्द्र नारायण सिंहजी का फोन आया । सूचना थी कि सर इस दुनिया को अलविदा कर दिया है । मैं स्तब्ध, भावशून्य हो गया ।

अंतिम यात्रा में शामिल हुआ । बड़ी भारी जनसमूह के बीच शरीर पंचमहाभूत में विलिन हो गया ।

आज चौहान सर हमारे बीच नहीं है । किसी के होने का अर्थ क्या है और न होने का मतलब क्या है.... । न होने पर ही पता चलता है ।

मिथक और रामभक्ति तथा कृष्णभक्ति शास्त्र ।

सुमित्राबहन के. पटेल

भक्तिकालीन सभी संप्रदायों व आचार्यों के मतवादों की लहर में सगुण राम व कृष्ण के मिथक हिन्दी साहित्य व भारतीय समाज के केन्द्र में आ गए । श्रीमद्भागवत् में प्रश्नार्थ के मुख से नवधा भक्ति का उल्लेख कराया है –

“श्रवणं कीर्तनं विष्णोः श्रमणं पादसेवनम् ।
अर्चनं वन्दनं दास्यं संख्यमात्मनिवेदनम् ॥”¹

जबकि रूप गोस्वामी ने “भक्ति सामृत सिंधु” में दो प्रकार की भक्ति स्वीकार की है – कामानुराग- भक्त द्वारा गोपीमय रूप से कृष्णराधाना एवं संबन्धानुराग – भक्त कृष्ण से माता, पिता, मित्र आदि किसी भी प्रकार का संबंध स्थापित करना चाहता है ।

रूप गोस्वामीने भक्त के भावों के आधार पर भक्ति के पांच शांत, दाश्य, सख्य, मधुर एवं दाम्पत्य रूप स्वीकार किए हैं ।

हिन्दी साहित्य के क्षेत्र में भक्तिकाल के इन सभी संप्रदायों का पूर्ण प्रभाव कवियों पर पड़ा और अपनी-अपनी मनोवृत्तियों के अनुसार भक्ति का कोई न कोई प्रकार अपनी काव्यसाधना के लिए पुनः सगुण भक्ति में वैष्णव भक्तों ने आधिपत्य रिक्तों के माध्यम से भाषा को प्रभावी बनाया है । इसलिए भक्तिकाल में भक्त कवि राम-कृष्ण के मिथक का सहारा लिया । भक्त कवियों ने मर्यादा बनाए रखने वाले आदर्शस्वरूप राम के मिथक को काव्य-विषय बनाया । जिसमें नवधा भक्ति के दास्य एवं आत्मनिवेदन के भावों को प्रमुखता मिली । जिसमें रामानुज, रामानंद एवं तुलसीदास एसी परंपरा के कवि हैं । दूसरे कुछ कवियों ने लीलामय प्रेमभाव युक्त कृष्ण के मिथक को काव्य का विषय बनाया जिसमें भक्त का कृष्ण के प्रति वात्सल्य, सख्य तथा कान्ता सम्मित भावों का समावेश हुआ है ।

सगुण भक्ति काव्यों के मिथकों में ग्यारह आसक्तियों का भी वर्णन मिलता है । जिनमें (1) नारद, पृथु मिथक में महात्माशक्ति (2) गोपीयों के मिथक में रूपाशक्ति (3) भरत, अंबरीष के मिथक में पूजा शक्ति (4) धृव-प्रह्लाद के मिथक में स्मरण शक्ति (5) राधा-सीता के मिथक में कांता शक्ति (6) अदिति-मनु, नंद-यशोदा, देवकी-वसुदेव, कौशल्या-दशरथ के मिथक में वात्सल्य शक्ति (7) शिव-बलि के मिथक में आत्मनिवेदनाशक्ति (8) शुक-शनकादि के मिथक में तन्मयाशक्ति (9) गोपीकाएं परम् विरहाशक्ति की प्रतीक हैं । भारत काल में ही भक्ति को रस की कोटी प्राप्त हुई ।

भक्ति का जन्म भक्त की स्व-निर्मित अनुभूति से ही होता है । अतः प्रत्येक भक्त कवि ने कहीं न कहीं परमात्मा के विराट रूप का वर्णन अवश्य किया है । अर्थात् श्रद्धामय भक्ति समन्वित भावों से ही भक्ति

में राम-कृष्ण के मिथक का श्रीगणेश होता है । महाभारत में गीता के उपदेश के समय अर्जुन को कृष्ण का एवं रामजन्म के समय कौशल्या को राम का एवं कृष्ण की बाललीला में यशोदा के मिट्टी न खाने के लिए कहने पर मुख खोलकर दिखाने में विराट रूप के दर्शन, तुलसीदास की रामचरित के काकभुशुण्डी प्रसंग में काल को विराट रूप के दर्शन कराये हैं ।

भक्तिकाल के राजनीतिक व सामाजिक परिदृश्यक में राम के मिथक के लोकरक्षक रूप की अत्यधिक आवश्यकता थी । जो की विदेशी शक्तियों के आक्रान्त, सामाजिक वैषम्य पीडित सिद्धों-तांत्रिकों के मत-मतांतरों से ग्रस्त धर्मभीरु हिन्दु जनता के समक्ष अपने असुर संहारक शरणागत रक्षक रूप का आदर्श स्थापित करनेमें आत्मविश्वास के भावों को बल प्रदान कर सकें ।

सगुण भक्ति की रामभक्ति शाखा के कवियों में तुलसीदास प्रमुख रामभक्ति कवि हुए हैं । और उनके द्वारा रचित रामचरितमानस, कवितावली, दोहावली, पार्वतीमंगल, जानकीमंगल, रामाज्ञा प्रश्न, वरवै रामायण, रामलला नहधू, वैराग्य संदिपनी, गीतावली, विनयपत्रिका, तुलसी सतसई आदि सभी ग्रंथों में राम के मिथक को मर्यादावादी पुरुष श्रेष्ठ व आदर्श मानव का प्रतीक मानकर उसकी दास्य भाव से विनयशील होकर भक्ति की गई है । रामचरितमानस तुलसीदास व समस्त रामभक्ति काव्यों का सर्वश्रेष्ठ ग्रंथ है । जिसमें राम को अनेक रधुपति, विष्णु आदि विशेषणों से युक्त घोषित किया गया है । राम का प्रत्येक विशेषण अपने साथ अलग-अलग मिथकिय कथाओं का बोध कराता है । राम का स्वरूप सगुण व निर्गुण सापेक्ष है – “व्यापक ब्रह्म अलख अविनासी । चिदानंद निरगुण गुनरासी ।”²

तुलसीदासने भगवान राम संबंधी समस्त लौकिक व पौराणिक मिथकों को अपने रामचरितमानस में समाविष्ट कर लिया है । राम नाम के प्रभाव से

“उपर अजामिल गज गनिकाउ ।

भय भुक्त हरिनाम प्रभाऊ ॥”³

भक्ति को प्राप्त हो गए हैं । काकभुशुण्डी, जटायु, गौतम-अहिल्या, नारद, वाल्मीकि, शरभंग, सुतीक्ष्ण, बलि के मिथक रामचरितमानस में वतारक, जलंधर, चण्डभुण्ड, महिषासुर, शुंभ, निशुंभ आदि आसुरी शक्तियों के मिथक विनयपत्रिका में आसुरी शक्ति रावण, अहिरावण, कुंभकरण, खर-दुषण आदि मिथक रामचरितमानस में कुकर्म करने पर अवश्य क्षय का कारण बने हैं । ये सब मिथकीय कथाएं राम के मिथक की अलौकिक तत्त्व की साक्षी हैं । ये मिथकीय कथाएं अन्याय

के फल भोगने के प्राकृतिक व शाश्वत नियम की द्योतक हैं। तुलसी ने सीता के मिथक को आदि शक्ति का प्रतीक रूप प्रदान किया है –
 “वाम भाग सोभित अनुकूला । आदि शक्ति निधि जगसूला ।
 जासू अस् उपजहिं गुनखानी । अगमित लच्छिउमा ब्रह्मानी ।
 भृकुटि विलास जासु जग होई । राम बाम दिसि सीता सोई ॥”⁴

विश्वामित्र, हनुमान, सुग्रीव, कुबेर आदि मिथकों का प्रयोग किया है। शिवभक्त परशुराम व लंकाकाण्ड में आदि शक्ति दुर्गा की उपासना, शिव द्वारा रामभक्ति (वैष्णव) में आस्था व राम के मुख में विभिन्न धर्मावलम्बियों में विद्यमान विरोधों को समाप्त कर सामंजस्य का प्रयास किया है।

केवल राम संबंधी मिथक ही नहीं तुलसीदासने कृष्ण गीतावली में कृष्ण संबंधी अनेक मिथकीय कथाओं को भी अपने काव्य का विषय बनाया है। काव्यरचना ही नहीं परवर्ती काल में अपनी काव्यरचनाओं के जीवन वृत्त के आधार पर तुलसी स्वयं रामभक्त मिथक या पर्याय ही बन गए।

“रामानन्दने ‘राम रक्षास्तोत्र’ नामक रचना लिखी। इश्वरदासने भरत-मिलाप व अंगद-पैज की रचना की। इसके अतिरिक्त भक्तिकाल में भी कुछ जैन मुनियोंने राम के मिथक का अपनी रचनाओं का विषय बनाया है जिसमें प्रमुख है – लावण्यकृत रावणमंदोदरी संवाद, ब्रह्मजिनदास कृत अनुमानचरित आदि। इस प्रकार रामभक्ति शाखा में राम का मिथक आदर्श आचरण की पवित्रता पर बल देता है। रामानंद के अनुसार सीताजी प्रकृति स्थानीय, लक्ष्मण जीव स्थानीय और भगवान रामचन्द्र इश्वर-तत्त्व के द्योतक हैं। मुक्ति का साधन एक ही परम पदार्थ भक्ति है। भगवान रामचन्द्र समस्त संशयों के छेदक और परम प्राप्य हैं ॥”⁵

रामानन्द ने अपने राम रक्षास्तोत्र में हनुमान को अतुलित शक्ति का स्रोत व साधुसंतो का रक्षक दुष्टों का संहारक व मुक्ति का साधक माना है –

“आरती की जे हनुमान ललाकी, दुष्ट दलन रघुनाथ कला की ।
 जाके बल भरते महि कापै, रोग सोग जाकी सिया न ज्यापै ।
 अंजनीसुत महाबलदायक साधु संत पर सदा सहायक ।
 गाद परै कवि सुमिरौ वो ही होऊ दयाल देहु जस मांही ॥”⁶

‘अद्वादास’ने अष्टयाम में सीतावल्लभ राम की दिनचर्या का वर्णन किया है। राम के ऐश्वर्यशाली रूप को भावनामय बनाकर चित्रित किया।

रामभक्त कवियोंने राम को जनसामान्य सभी के लिए सुलभ बनाया नाभादासने अपने भक्तमाल में राम के मिथक में श्रृंगार व भक्ति अर्थात् रसिक भावना को समाविष्ट किया है। प्रसिद्ध रामभक्त कवि केशवदास व सेनापति ने भी नाभादास व अग्रदास का अनुगमन करते हुए इस काल में काव्यरचना आरम्भ कर दी थी जिसका विकास आगे रीतिकाल में हुआ। मीराबाईने भी राम का उल्लेख परम ब्रह्म के प्रतीक

के रूप में किया है। सूरदासकृत सूरसागर के प्रथम व नवम स्कंध के लगभग 158 पदों में राम के मिथक का वर्णन है। इसमें राम का भक्त प्रतिपालक व लोकरक्षक रूप उभरकर आया है। नंददासने भी धनुष-यज्ञ हनुमान द्वारा समुद्रोलंघन कर सीता की खोज आदि में राम संबंधी मिथक का वर्णन किया है।

परशुरामदेवकृत ‘रघुनाथचरित’ तथा ‘दशावतारचरित’ में राम के सगुण रूप, माधव जगन्नाथकृत ‘रघुनाथलीला’ में राम के मिथक का उल्लेख हुआ है।

निष्कर्षतः रामभक्ति काव्यों में राम का मिथक मर्यादा पुरुषोत्तम रूप में लोकमंगल कारक प्रतीक रूप में ही अधिक प्रचलित है। भक्तिकाल के अंतिम समय में रीतिकाल के आगमन से पूर्व राम के मिथक में रसिकता के तत्त्व समाविष्ट होने प्रारम्भ हो गए थे।

सगुण भक्ति की दूसरी शाखा जो की कृष्णभक्ति शाखा के नाम से प्रचलित है। कृष्ण भक्ति का जन्म श्रीमद्भागवत पुराण से माना जाता है। भक्तिकाल में अनेक वल्लभ सम्प्रदाय, निम्बार्क संप्रदायों में कृष्णभक्ति को महत्त्वपूर्ण स्थान मिला। जिनमें सूरदास, कुंभनदास, नंददास, हरिव्यासदेव, दामोदरदास, हितहरिवंश, रामराय, हरिदास, मीराबाई, रसखान आदि भक्त कवियों में अनन्य प्रेम विद्यमान था, ऐसा प्रेम जो सभी सीमाओं से बंधन मुक्त था। इस काल के कवियों ने कृष्ण के माखनचोर, बाल-लीला रूप, नटवर किशोर, गोपी-प्रेमी, सुदामासखा, नीति-निपुण, असुर-संहारक, भक्तवत्सल, कष्टनिवारक, कर्ता, परमात्मा सभी रूपों को अपने काव्य में समाविष्ट किया। इस काल में प्रयुक्त कृष्ण का मिथक साम, दाम, दण्ड, भेद कई कोई भी मार्ग अपनाकर समाज की बुराइयों से लड़ते हैं।

कृष्णभक्त कवियों में अष्टछाप के कवि सूरदास सर्वाधिक प्रसिद्ध हैं। इन्होंने कृष्ण मिथक के साथ-साथ अन्य मिथकों को भी अपनी काव्यरचना का विषय बनाया। इन्होंने पुष्टिमार्गी भक्ति अपनाई और इश्वर (कृष्ण) के भक्त के प्रति अनुग्रह को सर्वाधिक महत्त्व दिया।

सूरदासने अपने काव्य में कृष्ण का मिथक विष्णु के अवतार रूप में स्वीकारा है। राधा को लक्ष्मी का अवतार माना और गोपीयों के रूप में अवतरित होकर कृष्ण का सांनिध्य प्राप्त करती है। कृष्ण वसुदेव के घर जन्म लेते हैं। वसुदेव उसकी कंस से रक्षा के लिए चिंतित है। लेकिन कृष्ण के अवतार लेने का कारण सूरदास असुर वृत्ति प्रधान कंसादि का संहार करना मानते हैं।

“गोकुल प्रकट भए हरि आई ।

अमर उधारन, असुर, संवारन, अंतरजामी त्रिभुवन राई ॥”⁷

सूरसागर में अनेक अन्य मिथकों का प्रयोग भी कृष्णभक्ति को महत्त्वपूर्ण स्थान पर प्रतिष्ठित करने के लिए किया है। इन मिथकों के प्रयोग से सूरदासने कृष्ण को भक्तवत्सल, तरन-तारन के रूप को प्रतिष्ठित किया है, जैसे अजामिल, गणिका आदि की कथाएँ –

“द्विजकुल पतित अजामिल विषयी, गणिका हाथ निकायौ ।

सूत हित नाम लियौ नारायण सो वैकुण्ठ पढायौ ॥”⁸

भक्त को विपत्ति से बचाने में तत्पर परमेश्वर सदैव हर स्थान पर विद्यमान रहते हैं और भक्त की पुकार की कभी अवहेलना नहीं करते –
 “जब गज चरन ग्राह ग्रीह राख्यो, तब ही नाथ पुकार्यौ ।
 तजि के घरुड चले अति आतुर नक्र चक्र करि मार्यौ ।।”⁹

कंस की मृत्यु कर कृष्णभक्त को भयमुक्त कर देते हैं । इनकी शरण में आने पर भक्त भयमुक्त रहता है । भक्त अपने चारों ओर अपने परमेश्वर के अभयदान का कवच अनुभव करते हैं और अत्यंत विषम परिस्थितियों से भी नहीं घबराते । उदाहरण स्वरूप हिरण्यकश्यप से प्रह्लाद व दुर्योधन से द्रौपदी की मानरक्षा का मिथक भक्त की रक्षा के लिए साम, दाम, दण्ड, भेद ही नहीं कोई भी रूप धारण कर सकता है ।

“भीर परै भीष्म प्रन राख्यौ, अर्जुन को रथ हांक्यौ ।
 रथ तैं उतरि चक्र कर लिन्हौ भक्त बहल प्रन छाकौ ।”¹⁰

भक्त के अंतर्मन की पुकार सुनकर समस्त कष्टों का निवारण करने वाले कृष्ण से जुड़े समस्त आख्यान सूर के काव्य में समाविष्ट हैं । इसके अतिरिक्त बीरबल ब्रह्म के रचे ‘कृष्णलीला परक पद’ तन्नू (तानसेन) रचित संमीतसार, रागमाला तथा गणेश का मिथक विघ्नहारी, सरस्वती का मिथक ज्ञान की देवी, विष्णु का मिथक जगत पालक, शिव का मिथक संहारक, लक्ष्मी धन-धान्य की देवी, दुर्गा शत्रु नाशिनी, ब्रह्म सृष्टि के रचनाकर्ता आदि के रूप में प्रसिद्ध हुए ।

हास काल में अवतारवाद का साहित्य में प्रमुख स्थान हो गया ।

भक्तिकाल में हिन्दी साहित्य का अधिकतर अंश राम-कृष्ण मिथकीय कथाओं से ओत-प्रोत था । तत्कालीन राजनीतिक व सामाजिक आवश्यकता थी । तत्कालीन परिस्थितियों में जनसाधारण अनेक अंधेरो से घिर चूका था और अपने को असमर्थ पा रहा था । उसे अलौकिक शक्ति का आभास ही उसके दुःखों को सहन करने व उभारने में एकमात्र सहायक नजर आ रहा था । यही कारण है कि समस्त भारत में भक्ति की एक लहर आ रही थी जो हिन्दी साहित्य पर भी आकण्ठ प्रभाव जमाये हुए थी । यही कारण है कि समस्त हिन्दी साहित्य राम-कृष्णविषयक मिथक से भरा हुआ है ।

संदर्भ:

1. हिन्दी साहित्य का इतिहास, सं. नगेन्द्र, पृ. 178
2. रामचरितमानस, बालकाण्ड, पृ. 14
3. वही, पृ. 32
4. वही, पृ. 176
5. हिन्दी साहित्य का इतिहास, सं. डॉ. नगेन्द्र, पृ. 186
6. वही, पृ. 186
7. सूरसागर, गोकुल लीला, पद-3
8. वही, पृ. 104
9. वही, पृ. 113
10. वही, पृ. 109

हिन्दी साहित्य में वर्तमान परिवेश

प्रा. मीनाबा जाड़ेजा

उत्तर आधुनिकता, वैश्वीकरण एवं उदारीकरण के प्रचार-प्रसार के कारण प्रवर्तमान हिन्दी साहित्य का फलक काफी विस्तृत हुआ है। इसीलिए नारी विमर्श एवं दलित विमर्श चर्चा के केन्द्र में रहे हैं, तमाम विसंगतियों के बावजूद लोक-जीवन में धीरे धीरे लोकतांत्रिकता का अनुभव लोग कर रहे हैं। वाल्मीकि से लेकर आज तक की परम्परा को दलितों एवं नारियों ने साहित्य में प्रवेश किया है। हिन्दी साहित्य की काव्य, उपन्यास, नाटक, कहानी, संस्मरण, आत्मकथा आदि विद्याएँ चर्चा के केन्द्र में रही हैं।

साहित्यकारों एवं आलोचक के दोहरे चरित्र से सावधान रहना चाहिए। प्रायः देखा जाता है कि किसी भी सामाजिक सुधार एवं धार्मिक सम्प्रदाय के आंदोलन के आने पर अपनी स्वार्थ सिद्धि करने के लिए जाने अनजाने लोग भी उसका अनुमोदन करते हैं और बाद में समय जाने पर पाल्हा बदल देते हैं। ये बात सामान्य जीवन के साथ राजनीति में भी देखने को मिल रही है।

प्रेमचंद ने निर्मला उपन्यास के माध्यम से दहेज, अनमेल विवाह एवं पारिवारिक कलह जैसी समस्याओं को उभारने की कोशिश की है। जैनेन्द्र का त्यागपत्र अज्ञेय का शेखर: एक जीवनी, नदी के द्वीप और फणीश्वरनाथ रेणु के मैला आँचल में चित्रित नारी पात्रों की विडम्बनाओं से हम सब परिचित हैं। मन्नु भंडारी के उपन्यास आपका बंटी में दाम्पत्य जीवन की समस्या को चित्रित किया है। पद एवं सत्ता के मोह में नारियों के साथ शारीरिक शोषण बढ़े हैं। मोहन राकेश के नाटक आधे अधूरे में महेन्द्रनाथ एवं सावित्री किस भारतीयता की गौरवगाथा गा रहे हैं। उषा प्रियंवदा के उपन्यास पचपन खंभे लाल दीवारों में सुषमा का चरित्र आदर्श परक है। मैत्रेयी पुष्पा के चन्द्रकान्त उपन्यास में नारीजीवन की विविध समस्याओं को उठाया गया है। मृदुला के उपन्यास चितकोबरा में नारी अनुभव के तमाम बिन्दु झलकते हैं। ममता कालिया की कहानी गुस्सा के नारीपात्र से भी पाठक परिचित है। मधुकाँकरिया के उपन्यास सलाम आखिरी में दस-ग्यारह वर्ष की लड़कियों का भी सौदा होते दिखाया गया है तथा ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्य में वेश्याओं की विडम्बनाओं को उभारा गया है। यानी वैश्वीकरण एवं बजारीकरण में वेश्या के बदले कोलगर्ल के धंधे होटलों एवं बार डांसो एवं वेलेन्टाइन डे आदि के रूपों खूब पनप रहे हैं। अलका सरावगी के उपन्यास में कलिकथा वाया बाईपास एवं एक ब्रेक के बाद में विभिन्न

नारी समस्याओं को रेखांकित किया गया है।

वैश्वीकरण एवं हिन्दी गद्य साहित्य में से नासिरा शर्माने जिन्दा मुहावरें उपन्यास में भारत-पाकिस्तान की तमाम विडम्बनाओं को कलात्मक ढंग से उभारा है। इसी संदर्भ में प्रभा खेतान के उपन्यास छिन्नमस्ता की भी अहं भूमिका है। यानी नारी लेखन कथा एवं शिल्प की दृष्टि से वैविध्यपूर्ण बना है। शैक्षणिक कोलगर्ल एवं बौद्धिक कोलगर्ल के बढ़के कदम सामाजिक पारिवारिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक एवं धार्मिक पतन की निशानी है।

विदेशों में बसे लोग अभी भी शादी अपने ही देश में करना चाहते हैं। औद्योगिकीकरण एवं वैश्वीकीकरण के चलते जातिपाँति के बंधन शिथिल होंगे। दिन प्रतिदिन नारियों की जनसंख्या कम होती जा रही है। नारियों की भ्रूणहत्या में बढ़ोतरी हुई है। भारत सरकार इस पर प्रतिबंध लगा चुकी है, फिर भी नारियाँ ही नारियों की दुश्मन होती जा रही हैं। नारियों के 33 प्रतिशत आरक्षण की शुरुआत करते नारियों को बढ़ावा दिया है।

यदि तटस्थ ढंग से विचार किया जाय तो उत्तर आधुनिकता के युग में वैश्वीकीकरण का बिगुल बज रहा है। संयुक्त राष्ट्र संघ द्वारा विश्व महिला दशक, विश्व महिला दिवस बगैरह मनाने के साथ पारिवारिक सामाजिक राजनीतिक परिस्थितियों को भी बदलना आवश्यक है। नवजागरण के एजन्डे में नारी विमर्श अभी भी अपनी मंजिल तक नहीं पहुँचा है। क्योंकि धर्म, धन एवं राजनीति की मिली भगत ने समग्र व्यवस्था को लुंज-पुंज बनाकर रख दिया है। वर्तमान परिवेश में हिन्दी साहित्य समग्र चुनौतियों को आत्मसात कर आगे तो आया है परन्तु साहित्य पढ़नेवाले कितने लोग हैं। क्योंकि तकनीकी, वैज्ञानिक एवं तार्किक प्रक्रियाओं ने मानवीय संवेदनाओं को मार दिया है। आज भी पूँजी की ही बोलबाला है। पूँजी के गिरफ्त में बलशाली, धार्मिक एवं राजनीतिक भी है। काम, जुआ, इर्ष्या, द्वेष एवं चुगुली ने ही समग्र रजवाडों का विनाश किया है। लोकजीवन की तमाम विसंगतियों को स्वाभाविक एवं सहज भाषा में हिन्दी साहित्य में पाठकों के सामने लाया गया है।

अतः वर्तमान परिवेश में भी हिन्दी साहित्य का विकास होता नज़र आ रहा है। हरेक क्षेत्र में हिन्दी भाषा का प्रत्यक्ष या तो परोक्ष रूप में महत्त्व है ही।

फ़िजी में रामायण मेला

सीतेश आलोक

भारत से लगभग बारह हजार किलोमीटर सुदूर पूर्व दिशा में बसे छोड़े से फिजी द्वीप में, अक्टूबर 2016 में, पहला अंतरराष्ट्रीय रामायण सम्मेलन हुआ। यह सर्व विदित है की हमारे देश से 1891-1916 के बीच लगभग 60965 नागरिक अंग्रेज सरकार ने पानी के जहाज द्वारा फिजी में गन्ने की खेती के लिए भेजे थे। रोजगार के लोभ में वे सभी लगभग छह माह की कठिन यात्रा करते हुए वहाँ पहुँचे। मार्ग का उबारू एवं दुखदायी समय काटने के लिए उनके पास रामचरित मानस की गुटका थी, जो वे अपनी पोटली में बँधे अपने फटे-पुराने कपड़ों के साथ ले जाना नहीं भूले थे। फिजी में चार-पाँच पीढ़ियाँ बीत जाने के बाद भी, उनके वंशज रामचरित मानस से अपना नाता नहीं भूले हैं। उनके निर्वासन के जीवन-काल में रामचरित मानस, जिसे वे अब तुलसी रामायण कहते हैं, निरंतर उनके साथ आशा की किरण बनकर संबल प्रदान करती रही है।

उनके फिजी के प्रारंभिक जीवनकाल की एक घटना आज रामकथा के प्रति उनकी आस्था का प्रमाण बनकर चिर-स्मरणीय बन चुकी है। अंग्रेजी शासनकाल में जब स्थानीय अधिकारी-गण जनता के बीच एलिजाबेथ महारानी की जय का नारा लेकर पहुँचे तो जनताने रामायण महारानी की जय का नारा लगाया। मानस आज भी तुलसी रामायण बनकर उनकी जीवनशैली का अभिन्न अंग बनी हुई है। अधिकांश भारत वंशियों के घर पूजागृहों में रामचरित मानस की प्रति पाई जाती है और उनके पारस्परिक वार्तालाप में उसकी चौपाईयाँ उद्धृत होती रहती हैं। यद्यपि उनकी भाषा मूल फिजीवासियों की भाषा के प्रभाव में बदलते हुए कुछ नया रूप ले चुकी है, फिर भी उनकी भाषा में अवधी भोजपुरी आदि के अनेकानेक शब्द स्पष्ट रूप से सुनाई देते हैं।

उनके विद्यालयों में बच्चों को मानस पढ़ाई जाती है और आए दिन उनके बीच मानस अथवा रामकथा पर आधारित भाषण, अभिनय आदि की प्रतियोगिताएँ होती रहती हैं। अनेक विद्यालयों में हिंदी पढ़ाई जाती है और अब यह प्रयास चल रहा है कि आठवीं जैसी प्रारंभिक कक्षाओं तक हिंदी अनिवार्य कर दी जाए। देश में अनेकानेक रामलीला मंडलियाँ हैं, जो अपने-अपने ढंग से राम-कथा का प्रचार-प्रसार करती हैं।

ऐसे वातावरण में आश्चर्य है तो बस यह कि अब तक रामायण को आधार बनाकर कोई बड़ा, आंतरराष्ट्रीय स्तर का कार्यक्रम क्यों नहीं हुआ। यह भी सर्व विदित है कि फिजी की भाँति ही मोरिशस, त्रिनिडाड, सूरीनाम आदि कुछ अन्य देशों में भी भारतीय मजदूर वहाँ भी वे सब भारतीय संस्कृति को कुछ अंशों में अपने बनाए रखे हुए हैं।

ऐसे रामकथा प्रेमियों के मन में रामायण पर उत्पन्न हो तो क्या आश्चर्य। इसी के फलस्वरूप एक नामक स्थानीय संस्था ने रामायण पर महा सम्मेलन उठाया और उन्हें सहयोग दिया फिजी में भारत के भारतीय मूल के व्यवसायी संगठनों ने भी आर्थि दिया और परिणाम स्वरूप एक तीन दिवसीय अंतरराष्ट्रीय की योजना बनी।

इस सम्मेलन में रामकथा संबंधी सभी विषयों पर किया गया, जिसमें काव्य, चरित्र व्यवस्था वन यात्रा का मंचन आदि अनेकानेक विषय सम्मिलित कि मोरिश, त्रिनिडाड, ओस्ट्रेलिया, इंडोनेसिया, गायन विद्वानों ने भाग लिया, साथ में कुछ स्थानीय विद्वान।

व्यवस्था यह थी कि प्रातः साढ़े आठ से रात बीच में भोजन तथा चाय पान के लिए लगभग निरंतर विद्वानों द्वारा रामकथा संबंधी प्रसंगों पर चर्चा चार पाँच सत्र होते थे। जिनमें पाँच छह वक्ता होते कि प्रत्येक को बोलने के लिए लगभग 20-25 मिनट का पाता था।

जहाँ वक्ताओं को समय की कमी का दुःख था को चिंता यह थी कि कोई वक्ता समयाभाव के क्योंकि वक्ताओं के अतिरिक्त उनके कार्यक्रम में अयोध्या से बुलाई गई एक रामलीला मंडली द्वारा प्रसंग-विशेष का मंचन भी समायोजित होना था और स्थानीय कलाकारों, विद्यालयों द्वारा कुछेक रामकथा संबंधी प्रस्तुतियाँ भी होनी थीं। साथ ही योजना यह भी थी कि वेदश से आए हुए वक्ताओं का समुचित सम्मान हो, और किसी स्मारिका के लिए उन सबके चित्र भी लेकर सहेजे जाएँ।

इन सबके साथ अच्छा यह होता कि कुछ समय प्रश्नोत्तर आदि के लिए भी निकाला जाता। हाँ, यह भी सच है कि प्रश्नोत्तरों में अनेक व्यर्थ के प्रश्न पूछे जाते हैं और बहस बढ़ती ही जाती है, भटकन की सीमा तक। कार्यक्रम की योजना देखते हुए आयोजक उतना ही कर पाए, जितना उनसे हो पाया।

ऐसे आयोजनों में अपेक्षा यह रहती है अधिक श्रोता उपस्थित रहें। इस दृष्टि से किसी को निराशा नहीं हुई। थोड़ी बहुत देर से ही सही, संभवतः दस बजते बजते आयोजन का दीर्घाकार प्रेक्षागृह लगभग भर जाता था। चाय भोजन के अवकाश में कुछ श्रोताओं और वक्ताओं के बीच संवाद भी होते रहते थे।

देश-विदेश से आए वक्ताओं में सर्वाधिक भारत से ही थे। स्वाभाविक भी था, क्योंकि राम-कथा की आधारभूमि होने के साथ ही, भूगोल तथा जनसंख्या की दृष्टि से भारत सबसे बड़ा देश है। भारत से डॉ. नरेन्द्र कोहली, डॉ. सीतेश आलोक, डॉ. मल्लिकार्जुन राव, डॉ. चंद्रकांता कीनरा, डॉ. नारायण प्रसाद कुमार, डॉ. सरोज बाला, डॉ. राम अवतार, श्री राकेश पांडेय, श्री नवेंदु वाजयेपी, डॉ. जवाहर

करनावत, डो. योगेंद्र प्रताप सिंह शामिल हुए । अन्य देशों से आए विद्वानों में प्रमुख थे डो. राजेन्द्र अरुण (मोरिशस), डो. राम परसराय (त्रिनिडाड), डो. बालकृष्ण मुनिअप्पन (सिंगापुर), पं. जगमोहन परसाद (गायना), डो. विनोद बाला (मोरिशस), डो. पूजा कुमार तथा डो. शैलेष द्विवेदी (ओस्ट्रेलिया) । फिजी तथा निकटवर्ती द्वीपों से आए विद्वानों में प्रमुख थे पं. मकरंद भट्ट, डो. इंदु चंद्रा, डो. राम राजेंद्र प्रसाद और श्रीमती मनीषा प्रकाश ।

इस बृहद आयोजन में प्रमुख सहयोग रहा फिजी में भारत के उच्चायुक्त श्री विश्वास सपकाल और उनके द्वितीय संस्कृति अधिकारी श्री अनिल जोशी का । वैचारिक प्रस्तुतियों से इतर योगदान था डो. मुनिअप्पन का जिन्होंने रामायणकालीन शासन व्यवस्था का विशेष विवरण दिया । इसी प्रकार डो. राम अवतार की प्रस्तुति में उन 198 स्थानों का खोजपूर्ण वर्णन था, जहाँ होते हुए श्रीराम अयोध्या पहुँचे थे और डो. सरोज बाला का जिन्होंने (स्व) डो. अब्दुल कलाम के सहयोग से, रामायण में वर्णित नक्षत्रीय स्थितियों के आधार पर रामजन्म का समय (अब से सात हजार वर्ष पूर्व) निर्धारित किया था ।

इन तीन दिनों के बाद भी कुछ दिन सूवा और नंदी में बिताने का अवसर मिला । दिन में पिकनिक तो कभी म्यूजियम अकाईव जैसे स्थानों पर फिजी को जानने समझने के अवसर । सूवा और नंदी के

विश्वविद्यालयों में भी वैचारिक आदानप्रदान का अवसर प्राप्त हुआ । कभी दिन के समय भोजन का आयोजन और कभी रात्रि-भोजन के बहाने परिचय और स्वागत के आयोजन भी हुए ।

फिजी एक बहुत ही खुला और साफ-सुथरा छोटा सा देश है । कहीं भी थोड़ी ही दूर पर सागर तट आ जाता है । हवा शुद्ध और प्रदूषण रहित है । पानी अत्यंत साफ और शुद्ध इतना कि फिजी वाटर नाम से अनेकानेक देशों को बोतलों में बंद करते निर्यात किया जाता है । कुछ दूरी पर एक झरना है, जहाँ का पानी अनेकानेक रोगों से मुक्त करने का गुण रखता है, ऐसी मान्यता है । वहाँ पहुँचने के लिए विदेशों से रोगी भी आते रहते हैं । हाँ, सुना है वहाँ रोगियों की लंबी पंक्ति रहती है, जहाँ प्रतीक्षा में कभी कभी एक सप्ताह तक का समय लग जाता है । इस पानी का उल्लेख गूगल पर फिजी मिरेकल वाटर नाम से उपलब्ध है ।

वहाँ ताजमहल या अक्षरधाम जैसे दर्शनीय स्थल तो नहीं हैं किंतु प्रकृति की गोद में, भीड़भाड़ से दूर साँस लेने का सुख भरपूर है । हाँ, भारतवंशियों के लिए एक चिंता का विषय यह है कि वहाँ की जनसंख्या में उनकी भागीदारी पचास प्रतिशत से घटकर अब चालीस प्रतिशत से भी कम रह गई है । कारण बस यह कि उनकी नई पीढ़ी पढ लिखकर व्यवसाय के लिए ओस्ट्रेलिया, न्यूजीलैंड, अमेरिका जैसे समृद्ध देशों की ओर पलायन करती रही है । परिणामस्वरूप, राजनीतिक भागीदारी एवं प्रभाव में भी उनकी कमी आई है ।

The Moth – eaten Howdah of the Tusker : Fight of Women for Identity

Dr. Rupal Patel

Indira Goswami, a Jnanpith Awardee for the year 2000, became a celebrated personality of Assamese as well as English literature. Being a well known personality of the Assamese language, she was selected for the 36th Jnanpith Award. She minutely portrayed a very sensitive, touching and heart piercing picture of the prevalent society in her writing.

Dr. Indira Goswami, lovingly called “Mamoni Roisom Goswami” came a long way from her childhood days in a traditional family of Assam which owned a Sattrra (Monastery) and for herself a pet elephant (Rajendra) which later inspired her to write the much acclaimed novel *Dantel Hatir Une Khowa Howdah* which won her the Jnanpith Award for the year 2000. Her pen gave birth not only to her autobiography but more than 25 novels, over a thousand short stories and a few works which have been screen plays and movies. But novels were her first love. She gained rich experiences of life and so her writing is equally effective.

Indira Goswami’s *Dantel Hatir Une Khowa Howdah* is originally written in Assamese language which is translated into English by the author herself entitled *The Moth – eaten Howdah of the Tusker* which grows as an excellent piece of work representing women’s culture within the dominant culture. By portraying women characters like Giribala, Durga, Saru Gosainee, Elman and her grandmother, Indira Goswami has shown how it is the dominant culture which trains women into submission. Most of these women believe that their houses and the family members are their prime consideration. They should have concentrated their energy upon house and family members.

Patriarchy treats woman in such a way that she cannot think of herself as an individual. She only thinks of the rituals and taboos created by men. From the childhood, women are treated in such a way that they can not have courage to across the rituals. As Prof. Sisir Kumar Das, a Professor of Delhi University, expresses his views about this novel:

“When I had read the novel *Dantel Hatir Une Khowa Howdah* for the first time, I was struck by the magnitude and the density of the narrative. It begins moving leisurely like a village stream in the winter, but suddenly acquires speed as it meanders through a world of men and women, partly known and partly unknown, and grows into a vast thing. I felt that a great story teller had arrived in our midst.” (Das : 2002, 9).

Here, the author has presented the concern for the vindication of desire and fulfillment and also the search for freedom for the female protagonist. She has narrated the plight of the Hindu widows. They suffer many hardships like financial deprivation, the tyranny of cruel and dehumanizing conventions, the total suppression of sexual impulse and the impossibility to release themselves from the oppressive world created by men. As Dr. Rajul Sogani, in “CAGED BIRDS: Widows in the Novels of Indira Goswami”, expresses:

“They [widows] are like neglected birds in the cage, suspended in a dark corner of the house. Every time, they try to escape from their situation, their frail bodies’ dash against the bars of their cage and get bruised. Some of these widows are young and spirited and dream of love which would take them out of their confining community, others are middle aged and filled with a deep sadness for having been deprived of the small pleasures of a normal existence. Some are old and decrepit, cast out of their homes and left to die in the so – called holy places like Puri and Vrindavan. Perhaps writing about the pain of these women helped Indira Goswami come to terms with her own grief and frustration and keep a hold on her sanity.” (Sogani : 2002, 55)

Indira Goswami has extended her sympathy towards marginalized sections of society, particularly women. She has observed cruel oppression of women who have lost their husbands and so consequently their appointed place in their family as well as community. Lives of young Brahmin widows are ruined by cruel rituals and customs and they are also exploited by

patriarchy. As an artist, Indira Goswami brings into sharp focus the horror of their lives. Prof. Sisir Kumar Das has mentioned:

“the complex internal history of the Sattras involving the suffering of men and women involved with them. That history is told through the lives of women, most of them denied of all pleasure of life, struggling frantically to negotiate with the social codes, and wanting like animals to be slaughtered for death, their ultimate end. The world here is divided into two parts like the history itself, one, the world outside, belonging entirely to men, to patriarchy, two, the world inside, designed for women where living is not different from suffering. This world is almost like an underworld where people groan at each other and learn to live with their shadows, dismal and distorted... The bold articulation of the sexuality of the young widow and her fiery protest are not only powerful expressions of the writer's social attitude but they are aesthetically so refined and ingenuous.” (Das : 2002, 10)

The main focus in this novel is on three widows of the family with their critical situations in the patriarchal society. Widows are the most important characters in this novel. They are Durga, Saru Gosainee and Giribala. All three of them belong to the Gosain family of the Sattra.

Durga, the elderly widowed sister of the adhikar is an unhappy woman, harassed and rejected by her husband's family as an inauspicious woman. She is a sickly neurotic woman and living with frustration. She has sought shelter in her brother's house. She is an “issueless, unfortunate person”(540). Her life is quite empty. Durga is the traditional image of a Brahmin widow who is an object image of pity. She has to follow the restrictions imposed on widows. The news of growing prosperity of her in – laws and the sale of land raise some hope in Durga that she might be given her share or she may be called back to her in – law's house. But Durga's expectations are not fulfilled. As the author mentions :

“Can a daughter of this house go to Kacheri at Gauhati? You wait and see! They'll come one day and take me back to Chikarhathi with honour and respect.” (Goswami : 2002, 470 – 71)

In order to free herself from the troubles as a widow, she decides to go to pilgrimage to Puri and Prayag.

She also wants to immerse the ashes of her dead husband in the holy water of rivers. Her only hope of fulfillment is to go on pilgrimage to the Janannath temple. But her dream of going to pilgrimage is shattered when her box of ornaments is stolen by Mahidhar Bapu, the caretaker of her property. After this incident, her health begins to deteriorate rapidly and she waits for death to release herself from all the pain and miseries of life. When she realizes that her end is near, she requests her nephew Indranath to send her to her in – law's house, Chikarhathi, so that she may die at her husband's place peacefully. In this way, like a traditional woman she wants to maintain the dignity of a high caste Brahmin widow. As Durga says, “I want to go to my husband's place and die there. Take me to Chikarhathi” (626).

Another female character is Saru Gosainee who is the young and beautiful widow of the dead paternal uncle of Giribala who is referred to as the younger Mrs. Goswami. She is dignified, independent, very attractive and charming and widowed in her youth without any child. She bears her burden of frustration with courage and heroism. She takes up masculine responsibility in a gender dominated society bravely which is an important characteristic of her personality, but still her womanly search for fulfillment makes her a victim of deception.

She has traveled up to Puri with Pandas and stays alone and ignores the gossip of the neighbours. When her husband was alive, both of them had enough revenue from the land, but after the death of her husband, she becomes alone and has fallen on bad days. There is not enough revenue to run her house. So without bothering the patriarchal ideology, she deals bravely with the peasants. About Saru Gosainee's courageous nature, the author expresses:

“Saru Gosainee is the widow of Gosain Mahaprabhu's brother. Her husband had died in a firework display during one of the annual festivals of the Sattra. After her husband's death, the land, along with the disciples, was divided and she was allotted her share by the Gosain. Saru Gosainee had gained some respect by the way she managed her lands and the tactful handling of her disciples. But now she was gradually being thwarted and buffeted by the winds of change blowing over the Sattra.” (Goswami : 2002, 392)

With the help of Mahidhar Bapu, a brahmin from Haramdo, she takes care of her land. Mahidhar becomes her trusted person. She has allowed Mahidhar Bapu in her life who supports her in most of the tasks like collecting rent and supervising her property. She works like an estate officer. Saru Gosainee's dreams and desires for the fulfillment of sexual impulse is woven around Mahidhar. There is a beautiful episode when she is waiting for him at night in pouring rain. She lies awake in bed and dreams about Mahidhar. The dreams of Saru is also very symbolic which represents the sexual desire of her. But through the symbols like thorny bush, the elephant on the musth, the author has described that she is a widow and so her life is filled with thorny bushes. Though Mahidhar invites her to a life of fulfillment, she is helpless against the patriarchal society.

Though Saru tries her best to suppress her sexual desires, Mahidhar becomes the part of her dreams. She is greatly infatuated with Mahidhar and feels that she cannot imagine to live without Mahidhar. In fact, Mahidhar becomes the part of her life. She cooks for him and waits anxiously for his return in the evening. One day, when Mahidhar is sleeping, she walks slowly to the shed with a clay lamp and watches him sleeping "like shri Ramchandra himself, after a day's exhausting march through the forest during his exile" (455).

But in the patriarchal culture, a widow has to suppress her sexual desires and if it is not suppressed, it will be a crime for a woman and she has to perform the drama of purification according to the rituals created by males. The situation of Saru is very pathetic because she is unaware that her affair is one sided. She is unaware that Mahidhar, whom she loves and trusts so much, has been cheating her. He makes illegal deals to sell Saru's land secretly and also steals Durga's ornaments from her bedroom.

So, this is the story of desire and frustration of Saru Gosainee. Her inner life is nothing but only silence, monologues and dreams about Mahidhar which represents her desire for sexual fulfillment. In fact, her silence monologues and dreams express a woman's desire to be free from the gender dominated world, though they are the only source of happiness and fulfillment of desires for her.

The third important widow character is Giribala who is also beautiful and charming. She is the only woman character who protests strongly and openly against the social conventions. Though the patriarchal culture tries to oppress her badly, she revolts against their culture courageously.

On reaching puberty, she is married off against her wishes because nobody in the house is bothered about her desires and dreams about her life partner. Without asking her, the male members of the family have decided to marry her because a woman has no voice in her own house. A woman has no right to speak against the patriarchal decisions. Because of their decision, she had to marry a man who did not love her at all. Her husband was the worthless son of the adhikar of Bangara who always neglected and humiliated Giribala. She never found any type of happiness or fulfillment in the company of her husband. At last her married life comes to an end very shortly without satisfaction or fulfillment.

Giribala being a young passionate widow of the Gosain family is unfortunate because her husband, Latu Goswami did not care a bit for his wife and told her on her first night after their marriage that he had relations with other woman and he would not change his habits. All the romance and happiness of new marriage was suddenly disappeared when Giribala heard that her husband had intimate relationship with an ordinary low caste woman who used to sell opium. As her husband speaks to Giribala:

"You daughter of three Sattras ... as those poets say, you have a body like a young date palm! But since we are already married, you better know one thing. You will have to tolerate some of my habits. People say they are bad habits but you will have to accept them." (Goswami : 2002, 509)

He further says :

"I love women. I like their company when I roamed with the jatra party through all these places – Bardowa, Somaria, Dakhala, I had taken tea from the hands of low caste woman. And that woman of Maniari chowk, not only she makes dove curry with papaya for me, but she also cooks for me and with deer flesh ... He had gradually reached the lowest rung of debauchery possible for a dissolute son of a Gosain family..." (Goswami : 2002, 510)

These harsh memories have remained in Giribala's mind forever and so after his death, she did not immerse the ashes of her husband in Ganga or any other sacred river. In order to take revenge not only on her husband but on the whole patriarchal culture, she, at the "Shraddha" ceremony, breaks all the taboos by eating meat.

Total lack of love on her husband's part had made her a rebel against the whole patriarchal culture. She did not have any loving memories in her mind. Giribala did not accept any physical restraints imposed on her by a rigid Hindu social structure. She thinks:

"He generally roamed with jatra parties and almost everyday that notorious woman, the opium seller of Maniari Tiniali used to feed him dove curry, cooked with papaya. Once, feeling guilty, he did 'Prayaschit' ... His whole mental make up was like that of a free bird. He is dead now, yet he is now no more, but his words act like poison in her [Giribala's] mind." (Goswami : 2002, 509).

She hates her husband so much that she utters:

"Do you know? That husband of mine touched and played with notorious woman who sold opium. He even slept with that woman. Do you know what he said to me on our first night? Pushing aside my gatala, he said – "There cannot be any enjoyment in bed with the woman one brings in marriage! Absolutely none!" Still I try to put flowers and tulsī leaves on his wooden sandals. But if it continuous like this, I am afraid, I'll turn into a ghost." (Goswami : 2002, 562)

Even after the death of her husband Giribala was tortured a lot by her in – laws and sent back to her parents' home after her miscarriage. Giribala is the only woman in the novel, who struggles to live like a free bird, to obey her own wishes. She does not like the restrictions of the patriarchal culture. She wants self fulfillment and so after the death of her husband, when she returns to her parents' home, she bursts out and opposes the gossip about her. By expressing this incident, the author has mentioned:

"Giribala rushed out like a tigress in rage. Her hair had come undone and flew widely. Her gatala had come off and her clothes were in disarray. Her eyes blazed at the group of women, she screamed: You come here to see me, didn't you! You have seen me now. I am still alive! I will live on and have a better life than all of you." (Goswami : 2002, 414)

At her parents' house, Giribala starts to help Mark Saheb, an American Missionary, in his search of the history of the region and also the biography of other missionaries in Assam. Giribala helps him in his research with great enthusiasm and zeal. During this research, they have been attracted towards each other. Whenever Giribala is in trouble, Mark Saheb always sympathies her, but Giribala does not need any sympathy, she needs love. Again the patriarchal culture comes as an obstacle in her life. She is a widow and so she has to suppress her physical attraction towards Mark. She has no right to love Mark. She has to suppress her sexual desires. Patriarchal culture does not allow a widow to love any man. But Giribala, against the man made culture, loves Mark bravely.

During the Shraddha feast, the situation of Giribala becomes pathetic. Patriarchy treats her harshly. During that feast, Giribala is attracted by delicious dishes, because she has to live only on vegetarian diet of a widow. She is overcome by the temptation and at last gulps some delicious meat curry. She forgets everything ... religion and rituals, wisdom and restraint. But unfortunately, she is discovered and disgraced. She is locked up in a small, airless room as a punishment for her transgression. It is a great unfortunate thing for a woman that after the death of her husband, she has no right to eat good and delicious food. A widow has to eat only that food which is decided by the patriarchal culture. If a woman breaks the taboo created by men, she is severely punished for it. She has to perform the drama of purification. Giribala also performs the drama of purification but after the 'drama of purification and ritualistic atonement' (516), the situation of Giribala is quite pathetic. As the author mentions:

"She was still trembling and shivering. Her dress was wet with perspiration and the water sprinkled on her for purification. She changed immediately. Her arms, legs, neck and face, were covered with bluish bruises and lines of nail scratches inflicted by her mother ... tiny beads of dark red blood had oozed out on her skin ... she looked around the room ... All the doors and windows are tightly shut ... From the wooden ceiling above her head, came soft sounds of weevils boring into the wood ... these sounds of inexorable destruction struck further terror in her heart ..." (Goswami : 2002, 516)

Like Saru Gosainee's attraction towards Mahidhar, Giribala also feels that it is impossible for her to live without Mark and one night, there is a knock on the door of Mark Saheb's home. Giribala enters his room requesting him to take her away from all the miseries and troubles of life. The society, in which she is living, is oppressing her because of her widowhood and now she is tired of this oppressive and monotonous life. She wants to run away from the male dominated culture which is nothing but only the world of suppression. She opposes the man made culture to find her place in the society.

But unfortunately, Giribala is discovered by the society from Mark's home. Again the patriarchal culture demands the drama of purification of Giribala. She has to pass through severe penance. She is in deep shock but still remains calm, detached and motionless. For her penance, the village elders, with the instructions of the priest, erect a shed made up of plantain leaves and timber, and then make Giribala enter it. During the chanting of purification Mantras, Giribala has to come out of that shed but in order to oppose that drama of purification, Giribala does not come out of that burning shed. The whole shed, with Giribala, is burnt into ashes. This is the pathetic and terrible end of Giribala. As the author portrays:

"The tremendous hue and cry of the people rent the sky asunder ... With a huge crash and cracking sound, the roof caved in and engulfed the motionless girl, Giribala. She disappeared into the raging flames! Nothing remained to be done ... In the air and in the sky. There was only the stench of burning flesh. Only the stench of burning flesh ... Human flesh!..." (Goswami : 2002, 653)

Social taboos and rigidities lead Giribala to death. Her cruel death is caused by religious conservations also. Throughout her life, she fights against the patriarchal culture and meets a tragic end. An important characteristic of her personality is that though she meets a tragic end, she fights courageously against the whole patriarchal set up, and lives the life the way she wants. Thus, the character of Giribala is an excellent example of a woman who tries to find out her own place in the patriarchal set up.

Through the character of Giribala, Mamoni Goswami has represented the situation of all the women in

the male dominated culture. Throughout the novel, Giribala goes on suffering. She never finds relief or happiness during her whole life. Yet, she bravely fights against the patriarchal set up and meets the tragic end. She is always in search of identity, self respect and self – fulfillment. She chooses death instead of life which was full of humiliation. Giribala could not accept the restraints that society had imposed on her – as a young widow. She fights with cool head against the patriarchal set up and pays the price for it. Her death is defiance against a system created by male dominated culture which granted no freedom to a widow. About this novel, Dr. Rajul Sogani expresses his views:

"As an artist, she [Indira Goswami] brings into sharp focus the pity and horror of their [widow's] situation and above all, the intense desire in each one of these caged birds to come out of its prison if not to fly, at least to breathe the fresh air of life and sing its own song. How long will society force them to languish in isolation or perhaps court violent and pre – mature death? The question is still to be answered." (Sogani : 2002, 65)

There is a slight difference in the lives of these three widows. Durga belonged completely to the old age which was bound by patriarchal suppressions and oppressions. She lived her life according to the patriarchal system. She followed all rituals. On the contrary, Giribala could not accept the male dominated culture, while Saru Gosainee was standing between the old world of Durga and the new world of Giribala. As Dr. D.K.Baruah in "Mamoni Raisom Goswami: The Insistent Pattern" depicts Indira Goswami and her women characters in the following way:

"In fact, most of her [Dr. Indira Goswami's] novels are centred round tragic protests of women to affirm their right to self fulfillment in the repressive world of suffocating socio religious conventions and of predatory men. In this sense, she is a feminist writer though she uses a wider canvas and enriches her plot with many socio cultural issues. But the essential dynamism of her plots invariably deprived from a central woman character. For the first time in Assamese literature, we come across a female writer who has brought authentic news of the other side of the human heart which is so much obfuscated by

convention, repression and stereotypes.” (Baruah : 2002, 2)

The fourth woman character in this novel is Elman who is an excellent example who also works on her own way without speaking too much. The embarrassment of being a woman in the orthodox Hindu family is wonderfully depicted through her character. A Brahmin girl has to be married before she reaches puberty. Before marriage, if a girl reaches puberty, the whole family will be made an outcaste. To grow up in the male dominated culture is also a crime for a girl. Through the gossip among the opium smokers, Indira Goswami narrates:

“That girl’s father will soon be made an outcaste if he doesn’t get her married fast ...

Another man would nod his head in agreement.

Right you are, my fellow! See how her body has shaped up, like a sturdy palm tree ...

A third opium eater would add with a shy wink and boorish laughter, “Have you noticed her breasts? They have become like those female doves swollen with egg!”

... And they would all glance at the girl’s body with gleeful vile looks.” (Goswami : 2002, 404 – 405)

The above statement shows how a woman is made a subject to be mocked at due to her physical growth. But she with the help of her grand mother frees herself from the oppression of the male dominated culture. The terrible plight in the life of Elman comes because of her father Jokran. When the priests and village elders come to know that Elman has reached puberty without being married, the entire family will be made an outcaste and so Elman’s opium addict father wants to sell her to a middle aged man without bothering Elman’s dreams and desires. That middle aged man in an opium smuggler. But both, Elman and her grand mother, with the help of Indranath, inform the police

and the police arrest both, the opium smuggler and her father. In this way, both the women get freedom from the clutches of patriarchal oppression.

To conclude, all these women characters share common experiences of working according to wishes and commands of the dominant culture. It is an epitome of women’s culture which narrates the grave experiences of the women’s body and their social pressure to live into the house, which is completely true for most women even today. Here, there is a conscious attempt to represent the suppressed emotions of women and to assert their quest for independence in a concrete manner. A woman can be a wife, a mother, a friend, a companion and still Be Herself – be independent in the true sense like Giribala and Elman. Their characters highlight that a woman has to realize her position and uplift herself. There is no one else to give her a helping hand. She has to help herself, expresses herself and find out a firm footing for herself in the family and the society.

Works Cited

- Baruah, D.K. “Mamoni Raisom Goswami : The Insistent Pattern”. Mamoni Raisom Goswami and Her Fictional World – The Search for the Sea. Comp. Kaikous Burjar Satarawala. New Delhi : BRPC Ltd., 2002
- Das, Prof. Sisir Kumar. “A Great Narrative”. Mamoni Raisom Goswami and Her Fictional World – The Search for the Sea. Comp. Kaikous Burjar Satarawala. New Delhi : BRPC Ltd., 2002
- Goswami, Indira. “A Complete Novel : The Moth – eaten Howdah of the Tusker”. Mamoni Raisom Goswami and Her Fictional World – The Search for the Sea. Comp. Kaikous Burjar Satarawala. New Delhi : BRPC Ltd., 2002
- Sogani, Dr. Rajul. “CAGED BIRDS : Widows in the Novels of Indira Goswami”. Mamoni Raisom Goswami and Her Fictional World – The Search for the Sea. Comp. Kaikous Burjar Satarawala. New Delhi : BRPC Ltd., 2002

Thy eye look down on my eyes,
and my heart has touched thy feet.

*

અને તારી આંખો મારી આંખોમાં જોઈ રહી છે,
અને મારું હૃદય તારો ચરણસ્પર્શ કરે છે.

(રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર, અનુ. શૈલેષ પારેખ, ગીતાંજલિમાંથી સાભાર)

A Thematic Core In Voice In The City

Prof. Ajitha R Nair

During the last two and half decades, a large number of women novelists in Indian Fiction in English have attracted a great deal of attention and favourable comment. Famous among them are Kamla Markandaya, R. P. Jhabwala, Nayantara Sehgal, Veena Paintal, Attia Hussain, Jayshree Chatterjee, Nargis Dalal, Namita Gokhale, Trupati Mookerjee, Santha Rama Rao and Anita Desai.

Anita Desai is one of the most significant fiction writers to day. She finds place in book-reviews, journals, interviews and seminars. In critical literature on Indian writing in English, Anita Desai is seldom obliterated. She is a different sort. Desai has social structure but a unique individual penetration. She refuses to accept abstractions and idealistic representation rather she explores the disturbed psyche of the modern Indian women and also tries to strike a balance between instinctual needs and intellectual aspirations. The existential absurdity in Desai combines lack of communication and brings it to mental crisis and farther makes it a drama of pressures and pulls, while the central characters are seen in the quest of their individual identity.

Desai's fiction can be analysed taking into consideration the Psychological motivations of her novels as psychic drama through flashback, diary-entries, self-analysis, ruminations, rumbling of dialogues and description of place and people. Looking inward in her characters. Desai explores the intricate facts of human experience bearing upon the central experience of Psychic tension of characters. Her chief concern is human relationship. Her central theme is the existential predicament of an individual, which she projects through incompatible couples very sensitive wives and ill-matched husband. Desai is a mute observer perceiving everything minutely and delicately whenever she creates a typical situation. She gives it a perfect poetic treatment to every detail.

Though her characters are self-conscious of the reality around them, they carry with them, a sense of loneliness, alienation and pessimism. She deals with

the dislocation of normal life morbidity of temperament mal-adjustment in family life, she dives deeply, darkly and silently to work out the inconsistencies of modern life and adds a new dimension turning inward into the realities of life. She scores out life's mysteries, turmoil and chaos. She is horrified by the emptiness and insecurity like Saul Bellow or Margaret Atwoods, the existentialists.

'Voice in the City' has a thematic core in Nirode's pursuit of higher life and value than the common man; common work for success and happiness; but Nirode gives up both as they may lead to a life of blind alley. His body encases a sublime spirit, which is averse to the docility of an office life and servile bossism. He seeks Dhama's friendship for something unique & valuable, perhaps for love & wisdom.

The novel focuses on the anonymity of the true artist. Going autographs and declaring names is not becoming an artist of high rank, as it involves egotism. He has high esteem for the artists of Ajanta, Konark and Khajuraho, who never bothered for renown & self advertisement. Such anonymity should be followed in the field of writing & disparages the poet like Kalidas who could not resist the temptation of publicity. Writers are worse than painters and artists

Also there is another valuable thread followed by Nirode- "Speech is silver, Silence is gold". Art is communication & involves attention to the audiences. Nirode bids farewell as audience put great demands to the artist and this will be a great burden to a genuine artist, so he relinquishes disastrous old witch art. He expresses that a good author should write a play, which is above the standard of common theaters.

Monisha, like Nirode has something higher in her. The music of the Sitar player transports her to a higher region of experience and communion than the common man will be able to understand. She says – "I wander in this labyrinth at will, and blessedly, we never touch, merely remain in mystic communion with each other. I am willing to follow till I die".

Also there is the theme of jealousy, which we find in Nirode's *Hamlet* like a jealousy. He is obsessed with his mother's relations with Major Chadha and is revolted and nauseated by his mother's sexuality and fails to draw systematic meaning in her conduct, who is affectionate and polite to the children, ready to help them, and stay in her utopian house at Kalimpong, enjoying her flowers and harden with her woes and adulterous lover. Anita Desai has tried to create a situation in this novel parallel to that of Shakespeare's drama 'Hamlet'.

Moreover, devotion to higher pursuits and fine arts (painting, writing and drama) is one of the significant themes well handled in the novel. Nirode's hermitlike life of poverty and standing on his own shows this. He is reduced to 'half the size' by his mother, for clothing borrows, old rage from a friend. This is a choice of moral and spiritual import and in keeping with Indian wisdom. His strange artistic potentiality of strange play add dramatic significance.

The concern of Wasteland in life has been successfully handled in the novel, many characters participate in activities; but lead to nowhere. There is an atmosphere of emotional and spiritual stagnation. The city symbol contributes to the Wasteland theme.

The Bohemian and a sort of outlandish life with profuse liquor consumption, dance in European fashion and atmosphere of free and uninhibited love conversations, temp us to think. Anita Desai is writing with an eye on Europe and America, more than the contemporary orthodox Indian readers.

The issue of Indian as a nation in the past, Indian's relation with other Countries, her exploitation are well handled in the novel. Nirode thinks that "India has been asleep long" and visualizes that intellectuals of the nation may exercise their power for reawakening the nation. Feudal India under British rule, the landlords and their decadent life of self – indulgence, love of music and wine, admiration of beautiful prostitutes is presented through Sonny and his old Papa. Rebuilding of modern India theme is developed with humour and sarcasm.

In 'Cry, the Peacock', Anita Desai remarked on man-woman love; but in 'Voices in the City' there is Hamlet

(Nirode); but no Ophelia. His mother's love for his father is passingly mentioned, stress has been laid on her abnormal love for Major Chadha. There is no light thrown on Monisha's love for her husband. Amla's love for Dhama is platonic, higher and idealistic as it is more sympathy, understanding of each other's problems with admiration and respect.

Also there is the side issue of the place of woman in society and the novelist find them as a miserable lot. Freedom and independent voice for woman is expressed by Aunt Lila and says – "Woman place themselves in bondage to men whether in marriage or not. All their joy and ambitions are channeled that way while they go parched themselves".

In contrast to other novelists of Indian English Fiction such as Raja Rao, M. R. Anand, R. K. Narayan, Bhabani Bhattacharya, Desai uses a different set of language to depict the inner crisis and tensions in the lives of her characters. All of characters are existential, non – political or social. She presents each of them as an unsolved mystery. By using first person narration, she allows them to tell his or her tale; but nowhere the reader feels that Anita Desai is manipulating her characters. Thus, Desai chooses the method of narrating the story to meet the challenging possibilities. A trivial situation or an unimportant incident in her novels evokes subjective and neurotic response.

Desai's unquestionable existentialist concerns have distinguished her from other novelist of her generation. She shows some sort of similarity to Arun Joshi; but Joshi has yet to attain the depthness of Desai

WORK CITED

- Desai, Anita, *Voice in the City*, London: Peter Owen, 1965; Orient Paperbacks, 1965.
- Bande, Usha, *The Novels of Anita Desai: A Study in character and conflict*, New Delhi: Prestige books, 1988.
- Dhawan, R.K. (ed.) *Indian Women Novelists, Set-I, Vol.-II*, New Delhi: Prestige Books, 1991.
- Iyenger, K.R.Srinivasan, *Indian Writing in English*, New Delhi: Sterling Publishers, Pvt. Ltd., 1962, 1988.
- Naik, M.K., *Aspects of Indian Writing in English*, New Delhi: Macmillan, 1979.

Destroyed but not defeated:

Hemingway's 'The Old Man and the Sea': A Psychotherapeutic story

Prof. Gargi Gohil

Santiago is the protagonist of the novella. He is an old fisherman in Cuba who when we meet him at the beginning of the book, has not caught anything for eighty four days. The story follows Santiago's quest for the great catch that will save his career. He endures a great struggle with an uncommonly large and noble marlin only to lose the fish to rapacious sharks on his way back to land. Despite the loss, Santiago ends the novel with his spirit undefeated.

The story also refers to how after forty days Manolin's parents decided that the old man was how definitely Salao, which is the worst form of unlucky. This is suggestive of one of the themes of the novel, the heroic struggle against unchangeable fate. Indeed, the entire first paragraph emphasizes – sizes Santiago's apparent lack of success.

For example, 'It made the boy sad to see the old man come in each day with his skiff empty' and most powerfully.

The sail was patched with flour sacks and furred, it looked like the flag of permanent defeat!

Even his scars, legacies of past successes are 'Old as erosions in a fishless desert'. All this changes suddenly when Hemingway says masterfully.

'Everything about him was old except his eyes and they were the same colour as the sea and were cheerful and undefeated'.

This draws the attention between two different types of success: Outer, material success and inner Spiritual success. Santiago's eye colour foreshadows Hemming way's increasingly explicit likening of Santiago to the sea, suggesting an analogy between Santiago's indomitable spirit and the Sea's boundless strength.

Manolin is Santiago's apprentice, but their relationship is not restricted to business alone. Manolin idolizes Santiago as 'the old man had taught the boy loved him. Manolin idolizes Santiago's ideals

as fisherman which explains his unique, almost religious devotion to the old man, when Manolin begs Santiago's pardon for his not fishing with the old man anymore.

Manolin says: It was Papa made me leave. I am a bay and I must obey him, to which Santiago replies: 'I know...., It is quite normal. He hasn't much faith'.

Despite the clear hierarchy of their relationship, Santiago does stress his equality with the boy. When Manolin asks to buy the old man a beer, Santiago, replies 'Why not?...Between fisherman'.

When Manolin asks to help Santiago with his fishing, Santiago replies.

'You are already a man.'

There is an interesting irony in the inversion of roles between the paternal tutor Santiago and the pupil Manolin. While Santiago took care of Manolin on the water by teaching him how to fish, Manolin takes care of Santiago on land by making sure the old man eats.

When Santiago wants to fish without eating, Santiago assumes a parental tone and declares: 'you will not fish without eating while I am alive'.

To which Santiago replies half – jokingly', Then live a long time and take care of yourself'. Thus, story suggest old Santiago, a youth again, ready to receive the wisdom of his quest. Santiago's almost childlike dream of playful lions symbolizes make strength before his voyage is also a gesture of Santiago's second youth.

Santiago's start into the sea is an excellent demonstration of Hemingway's descriptive art in its successive engagement of various senses. First, there is smell:

Next is sight: 'He saw the phosphorescence of the Galtweed in the water'.

And lastly, there is hearing.

'He heard the trembling sound as the flying fish left the water'.

Use of different sensory imagery helps create a powerful description of the sea. One must notice as the title indicates, the Sea is to play a very important role in the narrative and Hemingway's sexquisite introduction of the Sea signals its importance. Most of the story takes place on the sea and Santiago is constantly identified with it and its creatures; his sea – coloured eyes reflect both the sea's tranquility and power, and its inhabitants are his brothers.

Santiago refers to the sea as woman; the sea seems to represent the feminine complement to Santiago's masculinity. The sea might also be seen as the unconscious from which creative ideas are drawn. The gendered view of sea also suggests an alternative conception of unity, unity between the masculine and the feminine. Man and woman will always yield strife; man and woman, Santiago and the sea, complement each other and create a peaceable unity. The representation of the feminine is so abstract a context creates a problem for this judgment, is supposed to upset us.

'I keep them with precision. Only I have no more luck anymore. But who knows? May be today. Every day is anew day. It is better to be lucky. But I would rather be exact. Then when luck comes you are ready...'

In light of this interpretation, 'The Old Man and the Sea' is frequently read as a symbolic fictionalization of Hemingway's own quest for his next great catch, his next great book.

The episode in which Santiago talks to himself on the ocean can be taken to corroborate the autobiographical interpretation of the book. Santiago's speech is really Hemingway's thought: the old fisherman figuratively sails the author's unconscious, represented in Freudian symbolism by the sea, in an attempt to pull forth the great story from its depths.

According to this view, everything takes place within Hemingway's mind, a self-referential allegory of the heroic artist.

'That which I was born for...'

Actually, searching for greatness in a world which seeks to deprive him of it.

Hemingway accentuates Santiago's personal destruction by reiterating his connection with the marlin he has caught. His language is very felling'... if the fish were I the skiff, with all dignity gone, there would be no question... But they were sailing together lashed side by side'.

While reading the story, at a psychoanalytic level, the Sharks might be seen as representations of a guilty conscience. Even, Santiago's discussion of sin is very significant in a novella about man's resistance against fate. He wonders if it was a sin for him to kill the marlin. Thinking more, Santiago reasons that he did not only kill the marlin for food. Speaking to himself, he says...

You killed him for pride...

Santiago completes the novel undefeated and still in possession of his dignity... is demonstrated by his talks regarding preparation for their next voyage.

Bibliography:

Primary Source:

1. Hemingway Ernest, Old Man and the Sea. London: Vintage 1999

Secondary Sources:

1. Ford, B. (1967) American Literature, England: Penguin Books
2. Fadaee E. (2011) Symbols, Metaphor and Simile in Literature, in English Literature,
3. Drabble Margaret: Oxford Companion to English Literature. The Bath Press Ltd., 1996.

Internet References:

<https://www.goodreads.com/shelf/show/19th-Century-American-Literature>.

But infinite is thy mansion, my Lord,
and seeking her I have come to thy door.

*

પણ તારો મહેલ તો વિરાટ છે, મારા નાથ,
એને શોધતાં આવ્યો છું હું તારે દ્વાર.

(રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર, અનુ. શૈલેષ પારેખ, ગીતાંજલિમાંથી સાભાર)

Evolution in Vampires' Image: 'Old Vampire' to 'New Vampire'

Prof. Unnati Patel

Vampire is a popular term of modern era. Origin of the term goes back to the 3rd Millennium BC. Vampirism is a vast field to study. The word 'Vampire' emerged in English Language for the first time in 1732. According to Oxford English Dictionary, the word 'Vampire' made its first appearance in English language in 1734. Webster's International Dictionary defines a vampire as "a blood-sucking ghost or reanimated body of a dead person; a soul or reanimated body of a dead person believed to come from the grave and wander about by night sucking the blood of persons asleep causing their death." So many changes occurred in the image and evolution of vampires throughout the ages. The roots of vampire, in the earliest historical records, were in the third Millennium BC. The first creature found during that period, named 'ekimmu'. There are so many folklores as well as mythologies about vampire. Over the course of the years, the vampire has taken many different shapes and forms and the figure has changed significantly.

Whenever we thought of a vampire, the horrible image of a blood-sucking Dracula, come to our mind. Bram Stoker's *Dracula* (1897) is the first work through which the figure of vampire became well known to the public. There were plenty of works written on vampires and it is continue till present. Some famous works on vampires are, *Thalaba the Destroyer* (1801) by Robert Southey, *Varney the Vampire* (1847) by James Malcom Rymer, *Carmilla* (1872) by Sheridan Le Fanu, *Dracula* (1897) by Bram Stoker and many more. The image of vampire had been changed as the time passed. 'Old Vampire' was not a friend to human, but a dangerous enemy instead. The old vampires were blood-sucking monsters, but the modern writers presented the image of 'New Vampire' which is as equal to human. The image of vampire have gone from friend to foe to friend again and even lover. According Nina Auerbach, "Vampires were not demon lovers or snarling aliens in the early 19th century, but singular friends. In those days it was privilege to walk with a vampire."

Vampires were walking on this earth before the invention of movie and television. Vampirism continued to spread widely among 20th and 21st century popular culture. Apart from authoritarian vampire tales, the vampire romance also flourished during 20th and 21st century. The 'New Vampire' is usually a sympathetic vampire. It tries to hold on to their humanity. In doing so they try to survive without drinking living human's blood and without hurting them. Nowadays, in 20th and 21st century, Vampires are hot business. These centuries have been the release of hundreds of novels, movies, TV shows and even musicals that feature vampires, often in the combination with Werewolves and other supernatural creatures. Vampires are also a well-known term with media. There are many cinematic adaptations of vampire related works. Vampirism relates to the young adult generation, with access to television, media and internet.

The current themes in contemporary vampire fiction are the romantic relationship between vampires and humans, and the desire to become a vampire. The old image of vampire was that of a 'villain', but in 20th and 21st century novels, the image of a vampire has been changed from a 'villain' to a 'hero'. Lisa Jane Smith has finely described the new image of a vampire in her works. Lisa Jane Smith, known as L J Smith, is an American author of young adult fiction. L J Smith is the New Times Best Selling author. Her volumes of *The Vampire Diaries* have described the new image of a vampire and also have been adopted into TV shows. The story centers on Elena Gilbert, a young high school girl who finds herself torn between two vampire brothers, Stefan and Damon Salvatore. L J Smith in her work, presented the vampires of modern era, are good-looking, charming and romantic. She described the 'New Vampires' who are heroes, guardian angels and beneficent Gods for humans.

Vampire has evolved throughout the ages from the 3rd Millennium BC to the present era of modern

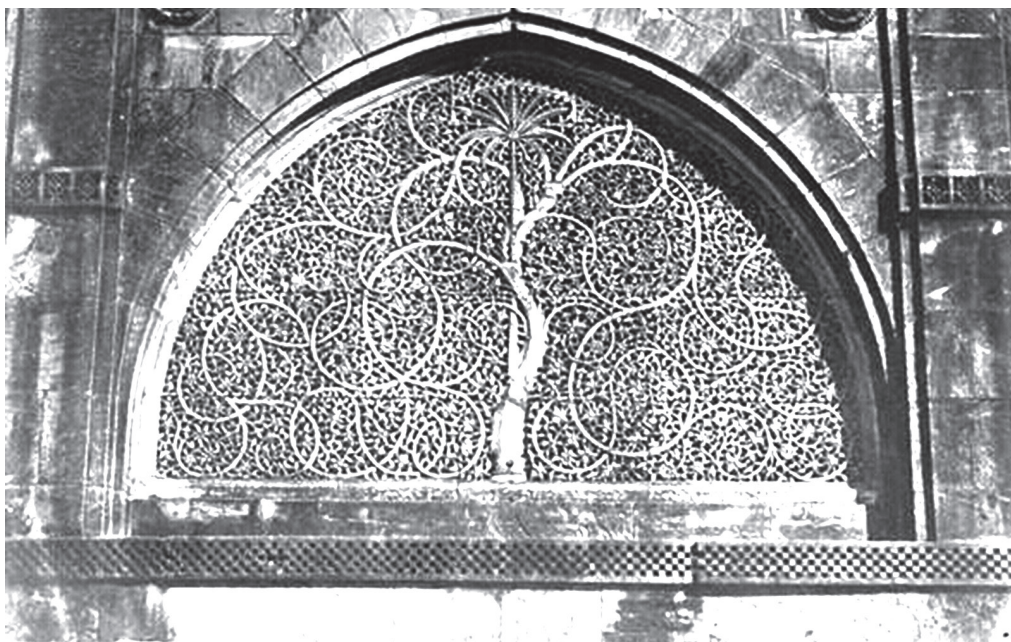
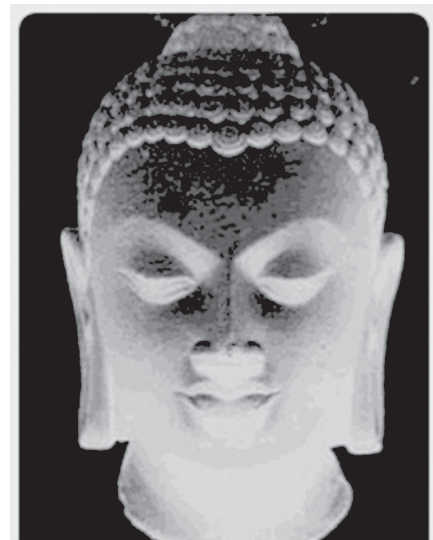
fiction. It has been changed from a ghost to a monster to a superhero. Newer generation of writers are trying to portray positive and heroic image of a vampire, and future generation of writers will try to portray the vampire in more interesting ways and portray the legendary creature in a new form.

Selected Bibliography:

1. Smith, L.J. "New Vampire Series" Web Blog, 15th January, 2014 <<http://www.ljanesmith.net/blog/2014/635-l-j-smith-s-new-vampires-diaries-series>>
2. Nijhuis, Joyce. "You Need A Vampire In Your Life": Vampiric

Heroes, Female Empowerment and The Marginalized Other In HBO's True Blood. Diss. U of Amsterdam, 2014.

3. Royal Mint Publishing LLC., "Basic Facts About Vampires" <http://www.gods-and-monsters.com/facts-about-vampires.html>
4. Birch, Dinah.,and Hooper, Katy. The Concise Oxford Companion to English Literature. 4th ed. Oxford University Press, 2012.
5. Smith, L J. Vampire Diaries. The Awakening + The Struggle. HarperCollins Publishers Inc, 2009, vol 1.
6. Smith, L J. Vampire Diaries. The Fury + The Reunion. HarperCollins Publishers Inc., 2009, vol 2

Strengthening SSI to make it Export Competitive : A Swot Analysis

Dr. Sangeeta Pushkar Ghate

The small scale industries (SSI) gathered momentum along with industrialization and economic growth in India. It started growing due to the vision of our late prime minister - Jawaharlal Nehru who sought to develop core industry and have a sustaining sector in the form of small scale industries.

Being a labor-intensive sector, they offer a higher productivity of capital than capital - intensive enterprises due to low investment per worker. the SSIs today constitute a very important segment of the Indian economy as they help in dispersal of industries, rural development, and the decentralization of economic power.

Traditional small industries include khadi and handloom, village industries, handicrafts, sericulture, coir, etc. modern SSIs produce wide range of goods from comparatively simple items, sophisticated products such as Television sets, electronics, control system, various engineering products, particularly Ancillaries to the large industries.

One of the special characteristics of traditional small-scale industries is that they cannot provide full time employment to workers, but instead can provide only subsidiary or part time employment to agricultural laborers and artisans. among traditional village industries, handicrafts possess the highest labour productivity, besides handicrafts make a significant contribution to earning foreign exchange for the nation.

Now-a-days India small scale industries are mostly modern small-scale industries. Modernization has widened the list of products offered by this industry. The items manufactured in India include rubber products, plastic products, chemical products, glass and ceramics, mechanical engineering items, hardware, electrical items, transport equipment, electronic components and equipments, automobile parts, bicycle parts, instruments, sports goods, stationery items and clocks and watches.

The central discussion of this paper highlights the importance of evolution of different definitions of SSIs in India over the years and definitions of SSIs in different countries, its contribution against total exports in India and to find out its strengths, weaknesses, threats and opportunities.

Objectives

- To study the reasons for evolution of different definitions of SSIs in India over the years and definition of SSIs in different countries.
- To find out SSIs contribution in total exports in India.
- To find out the strengths, weaknesses, threats and opportunities of Indian small scale Industries.

Methodology

The data has been collected from secondary sources comprising of MSMS annual reports and Ministry of Commerce, Government of India from the period from 2000-01 to 2008-09. The collected data has been classified and analysed in a systematic manner. for analysis, statistical tools like percentages, Annual growth rate are used to find out the objectives of the study.

Different definitions of SSIs over the years in India and by different countries

small scale industries are defined in different ways in different parts of the world. some define in terms of assets, while others use employment, shareholder funds or sales as criteria. some others use a combination of revenue and employment as a hybrid criterion. Table-1 indicates the historical evolution of the definition of small scale Industries in India. Whereas definition of SSIs by different countries is shown in Table-2.

The definition for small scale Industrial undertakings in India has changed over time. The earliest definition of small scale Industries was made in 1950. at that time, besides the limit on investment in fixed assets, there was also an employment stipulation. The employment condition was discarded in 1960. In 1966, the limit on

investment in fixed assets was changed to a limit on investment in plant and machinery (original value) only.

The MSME act of 2006, defines small enterprises as those enterprises which engaged in the production or manufacturing of goods investment between Rs. 2.5 Million and Rs. 50 Million and in service enterprises which are engaged in the Investment above Rs. 1 Million and up to Rs.20 Million.

The different reasons for changing the definition over the years by India, may be due to facilitate growth of this sector with changing economic scenario, to facilitate growth within the framework of social and economic policy of the country, to encourage technology modernization, to promote entrepreneurship among technically qualified persons, to improve product standards, to create opportunities for in house research and development, or to provide greater export thrust.

Table-1

year	SSI definition
1955	up to Rest. 5 lakh in fixed assets and employment less than 50/100 workers with/ without power.
1960	up to Rs. 5 lakh in fixed assets.
1966	up to Rs. 7.5 lakh in plant and machinery
1980	up to Rs. 7.5 lakh s in plant and machinery
1980	Rs. 20 lakh
1985	Rs. 35 lakh
1991	Rs. 60 lakh
1997	Rs. 300 lakh
1999	Rs. 100 lakh
2001	Rs. 100 lakh*

* with effect from October 2001, the investment ceiling in plant & Machinery in respect of 41 items covering two broad groups of hosiery & hand Tools has been enhanced to Rs. 500 lakh.

The small scale industrial sector of Indian economy encompasses almost all of the products (including a large number of services) produced by the Indian industries within the economy. most of the times the products produced by the small and medium enterprises comprise the intermediary products produced by the large scale industries. they include food processing, readymade garments, agricultural inputs, leather and leather goods, chemical & pharmaceuticals, bio-engineering, engineering, electrical, sports goods,

electronics, plastic products and electro-medical equipments, computer software, etc.

Table-2

Definition of SSIs by Different countries

World Bank	Up to 50 employees, total assets of up to \$3 million and total sales of up to \$3 million
Albania	10-40 employees
Azerbaijan	<50 employees in industry; <15 employees in transport; < 25 employees in construction; and <10 employees in retail trade and servicing
Bulgaria	<50 employees and max. Assets in balance sheet BGL 20 million.
Hungary	11-50 employees; maximum turnover <HUF 500 million and maximum balance sheet total <HUF 200 million. 1.25 billion
Uzbekistan	<300 employees
Malaysia	Annual sales turnover no exceeding RM25 million and fulltime employees not exceeding 150
EU	10-49 employees with maximum turnover up to 7 million euros
Larvia	<25 employees; max. turnover <ats 200,000; and max. balance sheet total <ats 70,000
Moldova	with employees between 20 and 75 persons. medium-sized enterprises; no Definition exists
Romania	small enterprise: 1-20 employees and turnover between LEI 10 million and 2 billion
Russian Federation	<100 employees in industry and construction; <60 employees in agriculture; <60 employees in science; <50 employees in wholesale trade; <30 employees in retail trade and household services; and <50 employees in other production and non-Production spheres
Estonia	<80 employees and max. turnover <EEK 15 million
Tajikistan	<50 employees in industry and construction; <15 employees in other economic spheres
Ukraine	<200 employees in industry and construction; <50 employees in other production spheres; <100 employees in science; <25 employees in retail Trade

Source: Compiled from UNECE (2002). «Definition of SMEs in Countries in Translation». World Bank website, and SMI business Directory 2002 of Malaysia)

Major sectors contributing to SSI exports include Readymade garments (27%), Engineering goods (14.5%), chemicals & pharmaceuticals, electronics & Computers, and processed foods (11% each).

Table 3

Year	SSI Units (Lakh in number)	Investment (RS. In crores)	Production (RS. In crores)	Employment (Lakh persons)	Export (RS. Crores)
2000-01	101.1	146845	267297	238.73	69797
2001-02	105.21	154349	282270	249.33	71244
2002-03	109.49	162317	314850	260.21	86013
2003-04	113.95	170219	364547	271.42	97644
2004-05	118.59	178699	429796	282.57	124417
2005-06	123.42	188113	497842	294.91	150242
2006-07	261.01	500758	709398	594.61	182538
2007-08	272.79	558190	790759	626.34	202017
2008-09	285.16	621753	880805	659.35	-NA-
Source: MSME annual reports 2009-10 accessed from http://www.msme.gov.in					

Table - 4

Growth of SSI exports and their share in total exports

Year	Total exports	Growth	SSI exports	Growth	% of SSI exports to total exports
2000-01	203571	-	69697	-	34.28%
2001-02	209018	2.675725	71244	2.073155	34.08%
2002-03	255137	22.06461	86013	20.73017	33.71%
2003-04	293366	14.98411	97644	13.52237	33.28%
2004-05	375339	27.94179	124417	27.41899	33.14%
2005-06	456418	21.60154	150242	20.75681	32.92%
2006-07	571779	25.2753	182538	21.49599	31.92%
2007-08	655863	14.70568	202017	10.6712	30.80%
2008-09	840755	28.19064	--NA--	----	----
Source: statistical reports from ministry of commerce, govt. Of India					

Swat analysis

A detailed SWOT analysis paves the foundation stone for taking strategic decisions. It helps to identify the areas where proper care should immediately be taken and at the same time, identifies the areas of Competitive edge. The respective strengths, weaknesses, opportunities and Threats are identified for Indian SSIs which will form guidelines for the policy makers.

Strengths

Small scale Industries are the backbone of the Indian economy. by considering the employment

generation and export generation, the following are some of the strengths of Indian SSIs.

- Easy to start an SSIs which requires very less capital.
- SSI contributes 45 per cent of manufacturing output.
- It creates nearly 6.5 crore employment.
- Employs local people, particularly illiterate and semiliterate and reduces the regional imbalances.
- Produces goods for downtrodden people, especially for those below the poverty line.

Outlook towards the small scale Industries is very

much important. The premises for such an outlook is essential for Indian SSIs to combat the challenges ahead, are outlined as.

- a) SSIs continue to be the thrust area for Government policies.
- b) The growing economy and the tremendous market potential of the country depended on the sustained growth of SSIs in the country.
- c) Avenues for employment and decentralized industrial development.
- d) SIDBI as the apex institution will continue to play its key role in facilitating timely and adequate credit besides meeting the developmental needs of the sector.

Weaknesses

- The following are some of the weaknesses identified among Indian small scale Industries.
- Encroachment of SSIs by medium and Creamy layer industries.
- Infrastructural problems like high power tariff, insufficient export infrastructure.
- Inflexible labour markets.
- Regulatory hassles both at entry and exist stages.
- Insufficient finance at affordable terms.
- Demand for International Quality Standards in the WTO regime, Cost Reduction by Customers and other barriers.
- Need of Foud for Modernisation and technology up gradation.
- Stringent Statutory laws of Government.
- Exploitation by major industries.
- Increase of MNCs with Modern Technology machines.

Opportunities

After the introduction of trade liberalization and globalization, increased competitive pressures and reduced direct subsidies and relaxed protectionism from the clutches of governments, strengthening of SSIs for export competitiveness becomes the dire need in the developing countries like India. No doubt, in India the SSIs with their dynamism, flexibility and innovative drive increasingly focusing on improved production methods, penetrative marketing strategies and management capabilities to sustain and strenthen their operations, their share is only 30.8 per cent of total exports as on 2000-01 and reduced by 3.48 per cent from 2000-01 to 2007-08.

From the table-4 it ts evident that the share of SSIs exports to total exports have been constantly reduced over the years i e., from 2000-01 to 2007-08. their performance in items like ready made garments, leather goods, processed food, engineering items has been commendable both in terms of value and their share with in the SSI sector, than the other sectors.

In view of this, export promotion from the SSIs sector has been accorded high priority in India's export promotion strategy, which includes simplification of exports, preferential treatments to SSIs in the market development fund and simplification of duty drawback rules. They are thus poised for global partnership to absord and more importantly to import latest technologies in diverse fields.

Drawing from the experiences of countries that have successfully promoted the export competitiveness of SSIs needs the active involvement of various stakeholders like government, the private sector amd the international community.

Threats

The constraints for the SSIs in India for expert competitive include product reservations, regulatory hassles- both at the entry and exit stages, insufficient finance at affordable terms, inflexible labour markets and infrastructure related problems - like high power tariff, and insufficient export infrastructure.

The following were identified as the greatest obstacles to the internationalization of SMEs by UNICEF.

- lack of entrepreneurial managerial and marketing skills
- Bureaucracy and red tape.
- Lack of accessibility to information and knowledge.
- Difficulties in accessing financial resources/lack of capital.
- Lack of accessibility to investment (technology equipment and know-how.)
- Non-conformity of standardization, lack of quality awareness and lack of mutual recognition schemes.
- Product and service range and usage differences.
- Language barriers and cultural differences.
- Risks in selling abroad.
- Competition of indigenou SMEs in foreign markets.
- Inadequate behaviors of multinational companies against domestic SMEs/lack of government supply supporting programs.

- Complexity of trade documentation including packaging and labeling
- Lack of government incentives for internationalization of SMEs.
- Inadequate intellectual property protection.

Suggestions

The following suggestions and requirements are recommended for the growth of SSIs India.

- Definition of SSIs based on the turnover limit along with the fixed assets.
- Single taxation law each for all direct and indirect taxes.
- Reservation (procurement) policy, price preference and purchase reservation should be continued for SSIs.
- Compulsory registration for SSIs and thereby creating authenticated data and statistics on SSIs.
- Benchmarking of SSI Associations and compulsory registration of SSI units with such associations.
- Quality improvements testing centers and laboratories and availability of various standards specifications.
- Infrastructure development like work sheds, etc. at affordable cost including practical rule.
- Updated industrial training centres in all districts for industrial needs.
- Maintaining stability of raw material prices.
- credit flow and awareness of schemes among SSIs
- Promotion of clusters.
- Sick unit rehabilitation scheme.
- easy exit policy for sick units.

Conclusions

SSIs which account for about 45 percent of the manufacturing output and form the backbone of industrial development in India now are not export competitive and contribute only about 34.08 percent of exports as on 2007-08. boosting the contribution of SSIs in total exports of India is vital can be promoted in the following manner.

- Independent SSIs specializing in specific niches and highly profiled production, SSIs that link up with TNCs or large domestic exporting firms and SSIs that are part of clusters and networks in order to reinforce their external competitiveness be encouraged.
- Special emphasis should be put on linkages between TNCs and SSIs as a way to enhance the export competitiveness of SSIs. linking up with TNCs is increasingly perceived as a way of SSIs to solve their traditional problem of access to certain critical resources, the most important of which are finance, technology and managerial skills, as well as to new markets.
- Policy intervention for SSIs could be particularly export effective when it is based on the triple c(customer oriented, collective and cumulative) however, it is also essential to create and sustain a business environment that reinforces the international competitiveness of the export sector as a whole. This can be achieved by active collaboration between governments, the private sector and international agencies with a view to reaping the significant potential benefits of exports through SSIs.

The same stream of life that runs through my veins night and day
runs thogh the world
and dance in rhythmic measures

*

જે ચેતનાનો પ્રવાહ મારી નસોમાં દિવસ-રાત વહે છે,
તે જ આ આખા જગતમાં વહે છે
અને તાલબદ્ધ નૃત્ય કરે છે.

(રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર, અનુ. શૈલેષ પારેખ, ગીતાંજલિમાંથી સાભાર)

Retail Banking – A Conceptual Framework

Dr. Shilpa Patel

Introduction

Retail banking means banking in which banking institutions undertake transactions directly with consumers, rather than corporations or other banks. Services offered include: savings and transactional accounts, mortgages, personal loans, debit cards, credit cards, and so forth. Retail lending is a part of retail banking which is conceptually similar in characteristics.

Definition

“Retail banking is typical mass-market banking where individual customers use local branches of larger commercial banks. Services offered include: savings and checking accounts, mortgages, personal loans, debit cards, credit cards, and so.”

Retail concept

Retailing is defined as a conclusive set of activities or steps used to sell a product or a service to consumers for their personal or family use. The word ‘retail’ is derived from the French word retailer, meaning ‘to cut a piece off’ or ‘to break bulk’. Why has retailing become such a popular method of conducting business? The answer lies in the benefits a vibrant retailing sector has to offer – an easier access to a variety of products, freedom of choice and higher levels of customer service.

The market today gives us a challenge to provide multiple and innovative contemporary services to the customer through a consolidated window as so to ensure that the bank’s customer gets “Uniformity and Consistency” of service delivery across time and at every touch point across all channels. The pace of innovation is accelerating and security threat has become prime of all electronic transactions. High cost structure rendering mass-market servicing is prohibitively expensive. The solution lies to market demands and challenges lies in innovation of new offering with minimum dependence on branches – a multi-channel bank and to eliminate the disadvantage of an inadequate branch network. Generation of

leads to cross sell and creating additional revenues with utmost customer satisfaction has become focal point worldwide for the success of a bank.

Retail banking refers to provision of banking services to individuals and small business where the financial institutions are dealing with large number of low value transactions. This is in contrast to wholesale banking where the customers are large, often multinational companies, Governments and government enterprise, and the financial institution deal in small number of high value transactions. The concept is not new to banks but is now viewed as an important and attractive market segment that offers opportunities for growth and profits. Retail banking and retail lending are often used as synonyms but in fact, the later is just the needs of individual customers are taken care of in a well-integrated manner.

The three basic characteristics of Retail banking sector are; Multiple products (deposits, credit cards, insurance, investments and securities), Multiple channels of distribution (call center, branch and internet) and, Multiple customer groups (consumer, small business, and corporate).

One of the prominent features of Retail Banking products is that it is a volume driven business. Further, Retail Credit ensures that the business is widely dispersed among a large customer base unlike in the case of corporate lending, where the risk may be concentrated on a selected few plans. Ability of a bank to administer a large portfolio of retail credit products depends upon such factors like; strong credit assessment capability, sound documentation, strong possessing capability, regular constant follow – up, skilled human resource, technological support.

Banks are the most significant players in the Indian financial market. They are the biggest purveyors of credit, and they also attract most of the savings from the population. Dominated by public sector, the banking industry has so far acted as an efficient partner in the growth and the development

of the country. Driven by the socialist ideologies and the welfare state concept, public sector banks have long been the supporters of agriculture and other priority sectors. They act as crucial channels of the government in its efforts to ensure equitable economic development.

Large scale nationalization took place when 14 and then 6 banks were nationalized in 1969 and 1980, respectively putting more than 90% of assets of banking sector under government ownership however, the objective of nationalization in India was mainly to drive the growth of banking services. The absence of strong private sector, low penetration of financial services and very limited avenues to raise capital were some of the drivers for the nationalization of banks in the country. Nationalization also achieved its objectives as reflected in the growth exhibited by nationalized banks in post nationalization period. At the same time financial market place was characterized by inefficient financial institutions, poor customer service and virtually no emphasis on product innovation. However, the situation changed with the entry of private sector players as a result of economic reforms in early 1990s. Increasing competition, coupled with the rapid economic development, helped nationalized banks are the backbone of Indian financial system today. Due to their long presence and wide reach in the country, these institutions are well placed to cater to the huge demand for financial services in India.

The Indian banking system, in the last decade has witnessed great upheavals and manifold challenges. The total asset of banking system has increased more than five times from \$250 billion to more than \$1.3 trillion (between March 2000 & March 2010), registering a CAGR growth of 18% compared to average GDP growth of 7.2% during the same period. Consequently the ratio of commercial banking assets to GDP increased to nearly 100 percent. The business of banks to GDP ratio has almost doubled – from 68% to 135% Growth with profitability and efficiency with productivity have shown significant improvement. The multiple changes happening one after the another, had a ripple effect on the banks trying to graduate from completely regulated Sellers's market to a nearly deregulated customer's market in the coming years

the banking industry could transform to quadruple in terms of size structure and business it is expected that banking sector profit could expand 6 times by the end of 2020.

The post nationalization of branch network and banks meeting the social obligation made the banks to diversify personalized retail products. During 2005-06 the number of bank branches of PSBs was 50,168 while in 2009-10, it rose to 61,301 the business per employee rose by 2 times and profitability per employee more than 2 times.

PROBLEMS, PROSPECTS AND ACHIEVEMENTS OF INDIAN BANKS

Indian banking sector is facing some problems during the post reform period due to the LPG policy, and as a result the stiff competition raised within such problems are; lack of integrity, increase in administrative expense, lack of professional behavior non-performing assets, low profitability and productivity, loss making branches, scandals, attraction of customer, customer orientation, market orientation, less satisfied customer, lack of marketing approach, managerial expertise, technological staff, less friendly approach with customers and poor capital base.

However, in present environment, banks can convert threats into opportunities and can have better advantage like; marketing and technical orientation, professional approach expert management, mobilization of deposits, reconstruction of assets, motivational HRM policies, change in credit development, mergers and acquisitions, chasing the competition, attraction for customer, offering innovative services, customer satisfaction, managing the customer's relation, marketing approach, motivation for staff, service for door to door, covering each area and mass banking.

At present the Indian banking system is undergoing a significant change from the traditional banking to a modern multi faced banking system to achieve rapid socio-economic progress. Some achievements of Indian banking system in recent years are: change from wholesale banking to retail banking, organizational changes, purpose oriented lending,

reduction of regional imbalances, increasing banking habit of people, increased in volume of credit, credit to weaker and priority sectors, differential rate of interest and various finance schemes.

THE VISION FOR THE NEXT DECADE

India is gradually integrating with the world economy and the world is becoming more and more interdependent. Gradually Globalization of financial markets is taking place. Highly independent markets in financial instruments operate 24 hours a day. In the cyber tech globalized world, money has become free of its place and it has become product which is brought and sold. The trends envisaged during the next decade may be like; digital signatures will be accepted in most countries, emergence of a world currency (presently VISA and MASTER card allow people to buy around the world without conversion of local currency), technology will be the prime driver of change (this includes telemetric as computer, communications and electronics), global interdependence to increase, spectacular growth of on-line banking, internationally recognized “smart cards” to bring the world closer to global currency huge growth of wireless banking and payment services using next generation mobile phones etc.

But going by near double digit growth of Indian economy and opportunities that are emerging banking in India is likely to witness exponential growth in business, products and services and delivery channels. The banking sector in India has undergone remarkable changes since the economic reforms were initiated in 1991-92. One of the remarkable reforms found crucial to study is emphasizes of public sector banks on retail banking.

GROWTH DRIVERS OF RETAIL BANKING

The growth drivers of retail lending are analyzed as under:

Macro-Economic Factors:

Shift in the pattern of GDP from hitherto agriculture and manufacturing sectors to services sector with increase per capita income especially that of the younger generation. (India's industrial sector accounted for about 21.8% of GDP, where as the services sector accounted for around 56.1 of GDP in 2002-03 as per revised estimates released by Central Statistical Organization).

The lower uptake in the non-retail sector has compelled banks to shift their focus on retail assets – specially housing finance for deployment of funds for a longer period. Which is considered as the safest within the retail portfolio. Housing loans and other retail loans are comparatively high yielding in terms of interest spread and safer, as risk is diversified among a large number of individuals across the geographic dimensions. The sector enjoys a privilege of lowest NPAs amongst all categories of banks.

Depressed stock and real estate markets as compared to those prevailing in 1992-93 to 1995-96 thereby diverting deposits to the banking sectors.

Comparatively stable real estate prices during last 4/5 years have laid to spurt in demand for housing loans.

Inflation continued to be under control.

Keeness shown by the consumer goods/ automobile manufacturers to push up finance schemes through market tie-up with banks with a view to increasing their marketing share.

Demjographic / Behavioral Factors:

Growing concept of nuclear families than the joint families necessitating need for housing units as well as other items of consumer durables.

Increased number of dual income families resulting in higher income and savings.

Increased demand of population from rural/semi-urban centre to urban/metro centre for employment.

Shift in the attitude of the Indian household from “save and buy” theory to a buy and repay principle.

Increased middle income segment and their income levels.

Emergence of new sectors such as information technology, media etc. In the economy that resulted in higher income opportunities and major impact on change in urban consumption pattern.

Awareness and sophistication in urban and semi-urban households for urban convenience. Social security and status have also contributed to higher demand for housing units, cars, etc.

Favorable Role of RBI:

Inclusion of housing loans within the priority sector. Direct finance up to Rs.10 lakhs in case of rural and semi urban areas now form part of the priority sector advances. This promoted banks to go for housing

loans in a big way as it helped them to attain their targets of priority sector lending.

Reduction in risk weight age banks' extending loans for acquisition of residential house properties to 50 percent from 100 percent. Reduction in Capital Adequacy Ratio requirement has effectively doubled the credit disbursement capacity of banks.

Banks have elongated repayment periods of retail loans years to 50/20 years besides quoting fixed/variable rate of interest based on their asset liability management structure and study of behavioral pattern of demand and time deposits.

Deregulation of interest rate with option to quote fixed/variable interest rate.

Continuous reduction in bank rate, which resulted in reduction in lending rates as well.

South ward movement in CRR and SLR ratios increasing lending capacity of banks.

Catalyst Role of Government:

Tax exemptions for payment of interest on capital borrowed for purchase construction of house property and principle repayment. This made housing finance affordable and within the reach common man. (It is important to note that the housing sector has been recipient of a large number of fiscal incentives in the last 6th budgets).

These exemptions also changed the profile of the retail segment from hitherto cash transactions to book transactions.

The Government could not ignore the importance of housing sector in overall development of the economy due to the following factors.

Housing construction activities can generate opportunities for employment. In the present context of jobless GDP growth, this issue assumes important as the housing construction provides massive job opportunities for both unskilled and skilled man power.

Mass construction of houses will result in the benefits of this nation by the ways of healthy standard of living, motivation to save more and thereby providing sustainable economic recovery. This would also lead to growth in related industries as well.

Initiatives on the part of Banks:

The growth in retail banking has been facilitated by growth in banking technology and automation of banking processes to enable extension of reach and

rationalization of costs. ATMS have emerged as an alternative banking channels which facilitate low-cost transactions vis-à-vis traditional branches method of lending. It also has the advantage of reducing the branch traffic and enables banks with small networks to offset the traditional disadvantages by increasing their reach and spread.

The interest rates on retail loans have declined from a high of 16-18% in 1995-96 to presently in the band of 7.5-9%. Ample liquidity in the banking system and falling global interest rates have also compelled the domestic banks to reduced interest rates of retail lending.

Banks could afford to quote lower rate of interest, even below PLR as low cost (savings bank) and no cost (current account) deposits contribute more than 1/3rd of their funds (deposits). The declining cost of incremental deposits has enabled the banks to reduce their interest rates on housing loans as well as other retail segments loans.

Easy and affordable access to retail loans through a wide range of options/flexibility. Banks even finance cost of registration, stamp duty, society charges and other associated expenditures such as furniture and fixtures in case of housing loans and cost of registration and insurance, etc. in case of auto loans.

Offering retail loans for short term, 3 years and long term ranging term ranging from 15/20 years as compared to their earlier 5-7 years only.

Making financing attractive by offering free / concessional / value added services like issue of credit card, insurance, etc.

Continuous waiver of processing fees / administration fees, prepayment charges, etc. by the Banks. As of now, the cost of retail lending is restricted to the interest costs.

CHALLENGES TO RETAIL BANKING IN INDIA

If all challenges shown below are faced by the banks with utmost care and deliberation, the retail banking is expected to play a very important role in coming years, as in case of other sector.

The issue of money laundering is very important in retail banking. This compels all the banks to consider seriously all the documents which they accept while approving the loans.

The issue of outsourcing has become very important

in recent past because various core activities such as hardware and software maintenance, entire ATM set up and operation (including cash, refilling) etc., are being outsourced by Indian banks.

Banks are expected to take utmost care to retain the ongoing trust of the public.

Customer service should be at the end all in retail banking. Someone has rightly said, "It takes months to find a good customer but only seconds to lose one." Thus, strategy of knowing your customer (KYC) is important. So the banks are required to adopt innovative strategies to meet customer's needs and requirements in terms of services/products etc.

The dependency on technology has brought IT departments additional responsibilities and challenges in managing, maintaining and optimizing the performance of retail banking networks. It is equally important that banks should maintain security to the advance level to keep the faith of the customer.

The efficiency of operations would provide the

competitive edge for the success in retail banking in coming years.

The customer retention is of paramount import for the profitability of retail banking business, so banks need to retain their customer in order to increase the market share.

One of the crucial impediments for the growth of this sector is the acute shortage of manpower talent of this specific nature, a modern banking professional, for a modern banking sector.

References

1. Dr. K. M. Bhattacharya & O.P. Agrawal, "Basics of Banking and Finance" (Himalaya publishing House)
2. Reeta mathur, "Recent Trends in India Economics (Sublime publications) A.S. Chawla, "Nationalization and Growth of Indian Banking" (Deep & Deep publication)
3. Professional Banker Various Issues
4. WWW.wikipedia.com

*

HOD, Accountancy and Commerce Dept.

Making Education Green-Greening Youth Minds

Dr. MANISH M. CHUDASAMA

Global warming is one of the most pressing environmental issues leaving the international community, the business world, and individual citizens at bewilderment. Global warming can technically be defined as an outcome of imbalances between carbon emission and carbon absorption. Carbon is rising because of the relentless use of fossil fuels. Carbon absorption is falling owing to the severe imbalances in carbon-cycle of nature caused by cutting down trees and forests at these are natural sequesters of carbon. Carbon emission, on the other hand is increasing as we are cutting down carbon sinks which could absorb carbon. Climate change is result of this imbalance. M.S. Swaminathan, the father of Green Revolution of India, state that climate change is a significant deviation from normal climate behavior. The major impacts of climate change particularly relevant to India are-major shift in temperature, precipitation and sea levels. Global climate change has unprecedented consequences in terms of scale and severity which can jeopardize the survival of millions of people around the world. Developing countries like India are more vulnerable to the negative impacts of climate change because of their limited capacity in the forms of human, financial and institutional resources in order of their limited capacity in the forms of human, financial, and institutional resources in order to adapt to extreme conditions.

CLIMATE CHANGE HAS ALREADY CONTAMINATED THE WHOLE LIFE SUPPORT SYSTEMS THAT COULD PERHAPS DRAG DOWN THE LAST CURTAIN OF HUMAN CIVILIZATION NEAR FUTURE.

At this backdrop education can play a significant role as it can bring long term lasting impacts in the forms of desirable knowledge, skills, values and attitudes. Therefore the present education system needs a paradigm shift from unsustainability to sustainability both in its practice and outcome.

MAY PEOPLE IN THIS WORLD TODAY OPERATE

WITH THE FRONTIER MENTALITY WHICH IS A HUMAN – CENTERED VIEW BASED ON THE THREE ERRONEOUS BASIC NOTIONS:

-The world has an unlimited supply of resources for human use.

-Human are part from nature, and

-Nature is something to overcome

Such attitude towards nature firmly rooted in the minds of people since the advent of 'Industrial Revolution' in England. Moreover frontier mentality i.e. 'winning over the nature' was intricately grounded in the then western philosophical traditions particularly in the philosophical thoughts of Rene Descartes and others. Modern education that emerged from this philosophical root perpetuates similar angle of vision. It valued the economic system that emanated from those philosophical traditions has so far damaged the bio-physical systems of earth to a limitless order. Modern education in India that inherits and sustains colonial legacy incucates the disvalue of colonization of nature among its recipients in the name of development. Educational practices in all over world thus become unsustainable in nature and scope.

Modern Education-A Few Unsustainable Features

The present education system nurtures a plethora of unsustainable practices stated below:

Glorification of the philosophy of Human-Centeredness

The basic premise of this philosophy stands on an 'arrogant assumption' that human beings are masters of nature and its lower creatures. One of the celebrated idealist philosophers of western world Rene Descartes believed human intellect implanted in brain is divinely conferred upon him. This intellect is to be used to gain supreme control over nature and to subjugate inferior animals. Over the years, such attitudes have manifested in the form of frontier mentality. People started believing that they have every right to exploit nature which is believed to have unlimited supply of resources for human use. Our education system

too perpetuated similar line of thoughts and these thoughts have often been translated into actions in the forms of industrialization, urbanization, and may more unsustainable human endeavors.

IN A NUTSHELL THIS PHILOSOPHY OF 'WINNING OVER NATURE' HAS TRANSFORMED THE ENTIRE HUMANITY TO A FRONTIER SOCIETY WHICH HAS FOLLOWING FEATURES.

- The earth has unlimited stock of resources.
- Nature is something to overcome.
- Only material wealth makes life better and comfort.
- Human being is divinely ordained to exploit nature and he is superior to it.
- People move one place to other in search of nonrenewable resources instead of practicing recycling method and capitalizing available renewable resources.
- High and gaint technologies that are capital-intesive and nature-exploitative in nature are expected to be used.
- Projects are undertaken (river valley projects, nuclear projects etc.) at the cost of environment and human health.
- Pollution and waste are expected in all human activity.

Persistent inequality in manifold forms

Modern education becomes unsustainable as it consciously or unconsciously perpetuates inequality in various forms. Pierre Bourdieu finds education that serves to perpetuate the culture of dominant classes. The dominant classes project their own culture as superior to the oppressed classes, the phenomenon often termed as 'cultural capital' and through the educational system this phenomenon is often translated into wealth and power. Students belonging to lower classes find themselves alienated from this dominant educational environment. Thus inequality itself is a product of unsustainable practices emanated from that educational system in economic life inequality prevails in form of cut throat competition for wealth and profit making attitudes that result in incessant search for material wellbeing, unlimited number of wants and over exploitation of fund resources, which further widen the gap between the rich and the poor. Modern education thus becomes an unequalising force that only endorses unsustainability

reflected in its curriculum, pedagogy, and method of evaluation. Inequalities become acute when these cross econogical limits. For example. When urban air quality deteriorates, the poor, living in vulnerable areas suffer more health hazards than the rich, who have the means to find a remedy. In a global scale, when mineral resources become depleted, developed nations are better placed financially and technologically to cope with the effects of resources depletion and environmental degradation. Undervaluing Indigenous knowledge and skill

Indigenous knowledge refers to the knowledge belonging to specific ethnic group, which is unique to given culture or society. It is the basis for local level decision making in agriculture, health care, food preparation, education, natural resource management, and lot of other activities in rural communities. It is the knowledge that people in a given community has developed over time and continues to develop. It is based on experience, often tested over centuries of use, adapted to local culture and environment. Indigenous knowledge has some unique features which are stated below:-

- indigenous knowledge is evolved out of collective rights and interest.
- Indigenous knowledge is closely integrated with the ecology and environment. Sometimes it is treated as sacred knowledge.
- This knowledge firmly respects the diversity in nature.
- This knowledge is mostly orally transmitted and not always found well documented.

Over and above the interdependence of various components of the earth was duly recognized by indigenous social systems which enforced practices such as community control over agriculture or traditional rights relating to water, forests and land. But with the upsurge of technological progress, the responsibilities of decision-making are being taken form of traditional communities. At the same time, the large scale bio-piracy is being taken place and this is extensively done by the powerful coporate world. Rousseau, Tagore and Gandhi – Precursors of Education for Sustainable Development

At this critical juncture of disillusionment of philosophy of education vis-à-vis environment effort should be made to retrospect the philosophies of

education once contributed by Rousseau, Tagore and Mahatma Gandhi.

Jean Jacques Rousseau was the precursor of that western philosophical tradition which highly embellished the 'Nature'. His clarion call 'Go Back to the Nature' inspired the philosophical works of Gandhi and Tagore. Rousseau stressed the importance of an education system that pivots around the environment in his famous book *Emile*. Mahatma Gandhi, the father of nation had a very clear understanding of the man-nature relationship and was visionary in perceiving the impact on the balance of nature by society driven by technological advancements. Gandhi believed in life being at harmony with nature. He envisioned a society built at small communities, free from the vices of city life. He promoted economic growth fuelled by renewable resources. His philosophy is therefore simple as well as difficult and subtle yet forceful. Gandhi in his lifetime realized the fact that industrialization and profit generation were at odds with moral progress. He argued 'the incessant search for material comforts and their multiplication is an evil.

Gandhi's emphasis on the introduction of productive handicrafts in the school curriculum is a genuine reflection of his attitude on sustainable development. However Gandhi's voice on environmentalism was not the lone voice at the turn of the twentieth century India. Rabindranath Tagore represented nature in his poems and works. He founded an institution named Shantiniketan that set an example for nature- friendly study and living. He criticized western education for treating the child as a passive receiver of packaged information in a way that did not awaken his/her own creativity and innate abilities. Tagore opposed the western system of education that emphasized learning from books with the sole objective of developing the intellectual potential of the child. He believed in the complete personality of the child. An education system should cultivate and nurture among children the ability to learn directly from nature and life as such. The child should be able to appreciate a sense of freedom acquired by free movements of the body in the midst of the natural environment.

Green jobs Defined

A agreed job is employment in any industry that contributes to preserving or restoring environmental

quality in that sector and allowing for sustainable development. It helps bringing about and maintains a transition to environmentally sustainable forms of production and consumption. For instance, a builder designs energy buildings, a rural farmer practicing sustainable farming, an engineer installing rainwater harvesting as well as water recycling systems.

Benefits of green jobs

- Protection of eco-systems and bio-diversity.
- Reduction of Non-renewable source of energy, materials and water consumption through efficient strategies.
- De-carbonization of the economic system.
- Minimization and to a great extent avoidance of the generation of all forms of waste and pollution.
- Generation of appropriate, soft and renewable technologies.
- Stemming or curbing the unstoppable growth rate of unemployment and poverty.

Green Jobs- Prospects in India

A UN-sponsored report visualizes that India could generate 900,000 jobs by 2025 in biomass gasification of which 300,000 would be in the manufacturing of stove and 600,000 in the fuel supply chain and other areas.

Emergence of a green economy is now clearly visible and efforts are being undertaken in that direction to tackle climate changes so that it could result in million of green jobs in India and other countries. The report entitled 'Green jobs: towards decent work in a sustainable low carbon world' says changing patterns of employment and investment resulting from efforts to reduce climate change and its effects are already generating new jobs in many sectors and economies and could create millions more in both developed and developing countries.

Sectors that will be particularly important in terms of their environment, economic and employment impact are energy supply, in particular renewable energy, buildings and construction, transportation, basic industries, agriculture and forestry.

Prospect in Agriculture Sector

Agriculture contributes 18 percent of GDP in our country whereas almost 70 percent of India's population and around 56 percent of the workforce are employed in this sector. Indian agriculture is

extremely climate sensitive as it is highly dependent on the monsoon and other specific climate regimes. Using both traditional and eco-friendly novel techniques might create more and more climate responsive jobs in this sector. Green jobs might improve the quality of life in rural areas by increasing alternative income avenues for farmers and labourers, which again slow down the rate of rural-urban migration which is profoundly happening at the faster rate.

Making education Green-Greening Youth Minds

One of the successful recent venture in the field of education is making environmental studies integrated compulsorily to all forms of learning. Nature – sensitive knowledge and skill can bring attitudinal changes that value and respect all life-forms, and can develop symbiotic and empathetic relation with nature. In this context, Environment education (EE) definitely helps greening our youth minds who would become members of sustainable society in future.

One of the greatest milestones in the EE area was the declaration of the EE as a compulsory subject to address global environmental problems by the UN (United Nations) conference on the human environment held in Stockholm, Sweden, in 1972. The UNESCO and UNEP (United Nations Environment Programme) create three major declarations that have guided the course of EE... the Stockholm declarations, the Belgrade charted and the Tbilisi declaration.

Environment Education (EE) refers to the organized efforts to teach how natural environments functions and how human beings can manage their behavior and ecosystems in order to live in a more sustainable manner. It is a process of recognizing values, and clarifying concepts to develop skill and added tools necessary to understand and appreciate the interrelationship between human beings and the

bio-physical surrounding. It plays a significant role in encouraging and enhancing people's participation in activities aimed at conservation, protection and management of the environment essential for achieving sustainable development.

However, internalization of sustainable thoughts can be of no use unless these are translated into actions. For instance, in a sustainable society, sustainable economic thoughts need to be translated into actions as such 'production and consumption processes' are to be redesigned on the 'principle of appropriate technology' and 'principle of renewableness'. Sustainable economy, thus needs to harbor labour-sensitive and nature centered model of development. As it cannot be an exaggeration to say that "Our economy harms most our ecoogy". At the same time, it is equally true that our political actions need to be reoriented towards the philosophy that honours our mother earth. In order to fulfill this leviathan task, the entire education system needs a paradigm shift i.e. a shift towards sustainability.

Concluding Remarks

It is an undeniable fact that there is a lot of budding potential to employ millions in new green sectors of economy but the question one can raise that, How to achieve this transition of economy? One and only solution of this problem is urgent requirement of reformation of Indian education system. Indian education therefor needs a fundamental shift towards more practical based learning with a stronger emphasis on nature-sensitive vocational skills in order to match skills needed by future green economy of India. Apart from this the country needs strong financing mechanisms to initiate the transition to be made. Over and above, green economy requires green political will and aspiration that can create an innovative green economy and keep sustainable dialogues alive.

Thy gifts to us mortals fulfil all our needs
and yet run back to thee undiminished.

*

અમારી બધી જ જરૂરિયાતો તારી કૃપાથી પૂરી થાય છે
અને તોયે તારી કૃપા ખૂટ્યા વિના તારી પાસે પાછી આવે છે.

(રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર, અનુ. શૈલેષ પારેખ, ગીતાંજલિમાંથી સાભાર)

Corporate social responsibility in Indian corporate sector

Ekta M. Mehta

ABSTRACT

As per the new Companies Act 2013, corporate social responsibility is emerging as a catalyst in socio economic development of the country. Due to the provisions of corporate social responsibility, it is evolving as a new tool of social development. The practices and initiatives taken by corporate to develop the Indian society is making a robust change and it can be seen around us.

Introduction

Corporate social responsibility (CSR), also known as corporate responsibility, corporate citizenship, responsible business, sustainable responsible business (SRB), or corporate social performance .Corporate social responsibility (CSR) is a highly misunderstood & misinterpreted term in India.

Some Indian companies believe that merely complying with laws & regulations fulfills their need for social responsibility. A responsible corporate recognizes that its activities have wider impact on the society in which it operates. Therefore it takes account of the economic, social, environmental & human rights impact of its activities on all stakeholders. Although India is a favorable business destination for western investors it is to be tremendously challenging for any business to remain competitive here in the long term. Unless poor people have equity in the growth of economy, India can never achieve the title of super economy. Here comes the critical role of corporations.

Objectives

1. To study the CSR status in India.
2. To understand the meaning and various models of CSR.
3. To study the policies governing CSR in India.
4. To study the challenges faced by CSR in India.
5. To make suggestions for accelerating CSR initiatives.

Research Methodology:

The research paper is an attempt of exploratory research, based on the secondary data sourced from journals, magazines, articles and media reports

CSR in India

CSR is not a new concept in India, Corporate like the Tata Group, the Aditya Birla Group, and Indian Oil Corporation, to name a few, have been involved in serving the community ever since their inception. Several other organizations have been doing their part for society through donations and charity events. India has been named among the top ten Asian countries paying increasing importance towards corporate social responsibility (CSR) disclosure norms. India was ranked fourth in the list, according to social enterprise CSR Asia's Asian Sustainability Ranking (ASR), released in October 2009. „Sustainability in Asia ESG reporting uncovered“ (September 2010) is based on four parameters viz. General, Environment, Social and Governance. In its study based on 56 companies in India, it observed that India is ranked second in country ranking in Asia and is ranked one ranking in general category.

It is observed that reporting is strongly followed by companies as well as they seek international development standards. It could be attributed to the Indian government compelling the public sector companies to provide for community investment and other environmental, social and governance liabilities. A key finding of the survey conducted in June 2008, aimed at understanding of the role of corporations in CSR, carried out by TNS India (a research organization) and the Times Foundation, revealed that over 90 per cent of all major Indian organizations surveyed were involved in CSR activities. Besides the public sector, it was the private sector companies that played dominant role in CSR activities.

A study on the CSR activities of 300 corporate houses, conducted by an industry body in June 2009, revealed that Corporate India has spread its CSR activities across 20 states and Union territories, with Maharashtra gaining the most from them. The study also revealed that about 36 per cent of the CSR activities are concentrated in the state, followed by

about 12 per cent in Gujarat, 10 per cent in Delhi and 9 per cent in Tamil Nadu. The companies have on an aggregate, identified 26 different themes for their CSR initiatives. Of these 26 schemes, community welfare tops the list, followed by education, the environment, health, as well as rural development

CSR Controversy

Many countries separate philanthropy from social responsibility. While in India, it is seen as weapon for social activities including recruitment and retention. Also, many argue that it helps in building an image of the organization. While some argue that government does away with their role of playing a regulatory body over the powerful business houses. Others criticize that CSR is not their basic economic role of business. Some even say that CSR is put in place to gain commercially as well. It is also argued that CSR initiatives undertaken result into deviation from basic business roles. While some others state that the impact of the CSR is not only impacts profits but benefits the society at large. In the light of these arguments, the trend of increased CSR initiatives cannot be ignored clearly reflecting the awareness the companies in India have gathered today.

Regulatory Approaches to CSR

The regulatory approaches entail the extent to which the government influences CSR behavior of firms in two respects, first with respect to reporting of CSR activity, and second with respect to the amount of spending for CSR activity. Based on this, one gets three types of regulatory regimes, namely (i) voluntary reporting and voluntary spending (ii) mandatory reporting but voluntary spending, and (iii) mandatory reporting and mandatory spending. Much of the policy debates around the world is with respect to whether CSR reporting should be voluntary or mandatory i.e., whether firms should be required by laws and regulations to report their CSR activities. In comparison, the debate on voluntary versus mandatory spending is moot in most countries given that CSR activities,

Suggestions

Companies can set a network of activities to be taken up in a consortium to tackle major

environmental issues. It would also provide an opportunity to learn from each other. Everyone in the organisation needs to recognise their own role in promoting CSR. Companies should provide wider professional development activities. Training, conferences and seminars could be organised by companies to disseminate and generate new knowledge and information in this sector. A strong budgetary support would definitely help to grow this sector and research related to respective industry would enhance their organisation's contribution further. Government regulations which are supporting in this direction could attract more response from organisations. All this would also lead to benchmark CSR activities.

Companies need to involve their stakeholders in order to build meaningful and long term partnerships which would lead to creating a strong image and brand identity. It is also suggested to review existing policies in order to develop more meaningful visions for the companies and broaden their contributions to reach to local communities.

Conclusions

Corporate sustainability is an evolving process and not an end. The Companies bill is a good initiative on the part of the government however what would be included in 'spending' on CSR is unclear and is left for the companies to decide. Across the globe, the concept of CSR has been accepted as an element for success and survival of business along with fulfilling social objectives. However, the challenge for the companies is to determine a strong and innovative CSR strategy which should deliver high performance in ethical, environmental and social areas and meet all the stakeholders' objectives.

References

Banerjee, P. K. (2003), "Corporate Governance & Business Ethics in the 21st Century", ICAI Journal of Corporate Governance, Vol III No 2. Brown K (2001), "Corporate Social Responsibility: Perceptions of Indian Business", in Mehra M (Ed.), Retrieved from www.csmworld.org/public/pdf/social_respons.pdf (Accessed February 10th 2011).

*

M.com, C.S, SLET Qualified

Carbon Credit Accounting : A Study of Metro Rail in India

Prof. Milin A. Danak

Abstract

Environmental squalor and climate revolution is one of the greatest challenges of this eon. Along technological & industrial growth production of green house gases (GHGs) is increasing constantly which is the main issue of global warming. To deal with the issue of global warming a protocol has come into force. The major aim of Kyoto protocol is to shrink GHGs secretion by reducing threats of climate change in edict to reach global targets. To reduce secretion of GHGs the environmental carbon exchange performs are done on the base of carbon credits made at global measure. Carbon credits are the certificates which are allocated for certifying secretion drop. These certificates are dealt and obtained by the companies of developed countries which are party to Kyoto protocol in order to changed GHGs secretion with the most cost operative way. But no good accounting practice has been followed by the commercial units due to lack of correct guidelines.

The objective of this research paper is to deliberate about the carbon credit and its accounting aspects. In this context a case study of Metro Rail in India is considered. DMRC (Delhi Metro Rail Corporation) has develop the first rail project in the world to make carbon credits by consuming green wing decelerating system in its trains which shrinks the electricity consumption by 30%.

Introduction

Global anxiety about the climate change has led to the Kyoto protocol, transferred in 1997 and came into force on 16th February, 2005. It comprises legitimately binding secretion goals for developed countries to limit or decrease green house gas secretion. It is an international contract to restrain secretion of green house gases (GHGs) which is liable for universal warming. Carbon market is the mind adolescent of the Kyoto protocol for controlling GHG secretions. The protocol creates it compulsory for the commercial entities releasing above the allowed limit of Carbon dioxide to cut down their secretions to prescribed levels or they should buy

carbon credits licences which can be executed in the market, or alternatively pay a charge for the secretions, which is mentioned to as carbon tax.

Carbon Credit

Each Carbon Credit signifies one ton of CO₂ either impassive from atmosphere or protected from being secreted.

Carbon Transaction

The mechanism of purchasing and selling carbon credits is recognized as carbon exchange. The developed countries secretion decline targets are the buyers of the carbon credits. The emerging and least developed countries with no secretion targets (at present-day) are the traders or suppliers of the carbon credits. The non-polluting companies from emerging countries sell carbon credits to purchasers and earned spare money in this method. The environmental carbon transaction is done on the base of the carbon credits made. These credits are sustained in the form of electronic certificates. In carbon market two kinds of trading occur. (a) Cap and trade (secretion transaction) (b) Offset trading (project grounded carbon credits)

Accounting Matters and Carbon Credit Accounting

There is an indistinct image of recording of carbon credits because at current no authoritative accounting guidelines are accessible under usually accepted accounting principles of India and at International level. India is a huge trader of CERs in universal market. But a separate accounting standard has not been delivered to measure and disclose income and expenditure from carbon plummeting projects in India. To overcome the position an important step is reserved by the Institute of Chartered Accountants of India (ICAI). ICAI delivered guidance note on accounting for self-generated CERs in February, 2012, which has been operative on or after 1st April, 2012. The Guidance Note (GN) delivers guidance on accounting for carbon credits but does not contract with purchased CER's or with the use of CER's in own business.

(i) As per GN the CER cannot be renowned as an

asset till it is certified by UNFCCC and its credits being received by the producing entity. Thus CER's cannot be recognized at many steps of project.

(ii) As per AS-26: An intangible asset is a recognizable non-monetary asset without physical survival held for use in the production or supply of goods and services, for rental to others or for managerial purposes.

(iii) As per AS-2 : Inventories are assets held for trade in normal course of business or in process of production for such sale or in the form of materials/suppliers to be consumed in the production procedure or in rendering of services.

Although CER's have no physical survival and are held for trade in normal course of business but they are not held for use in production or supply of goods or services. So they do not meet the standards of being taken as an intangible asset. They should be accounted for as per requirements for AS-2 as inventory.

(iv) Treated as an inventory the CER should be restrained at the cost or net realizable value (NRV) whichever is less?

(v) But expenses which do not give increase to CERs, like research and development AS-26.

(vi) Capital assets used for creating CER's, should be AS-10 like pollution control devices, boilers etc.

(vii) AS-9 should be applied by objects with AS-2, to identify revenues in respect of sales of CERs.

Carbon Credit: A Case of Metro Rail

India has a large prospective to earn carbon credits. India is currently the fourth largest GHG emitter in the world, although its per capita secretions are less than half of the world's average. Delhi Metro Rail corporation has become first ever railway project in the world to claim carbon credits because of using regenerative braking in its progressing stock. DMRC reduces 30% electricity consumption with regenerative braking system in its trains.

DMRC claimed 4 lakhs CERs for a 10 year crediting period starting December, 2007 when the project was recorded by the UNFCCC. This converts to 1.2 crores per year for 10 years. DMRC has also been certified in June, 2011 by the United Nations body as the first Metro Rail and Rail based system in the world to get carbon credits for dropping GHG secretions as it has assisted to shrink pollution levels in the city by 4.5 lakh tons every year, thus assisting in reducing global warming.

DMRC so far has helped in removing more than 91 thousand vehicles from the roads of Delhi on daily basis. Accordingly DMRC's second CDM project has been settled, based on the shift of public travels in cars / buses and other means of road transport to the metro trains.

Further, in Phase-III, lifts and stairways planned with regenerative braking are planned so as to use the data for demanding carbon credits.

Conclusion

Carbon trading is an operative tool to earn extra income and benefits for developing and non-developed countries. Fresh expansion Mechanism is also an operative source of technological and financial development for emerging countries with ecological up gradation. DMRC is a great example of the above conclusions. Although India is the largest beneficiary of carbon trading, it still does not have a good policy for dealing of carbons in the market. For appropriate functioning and growth of carbon markets and carbon trading practices distinct monetary accounting standard must be recognized.

References

- Research Journal of Recent Sciences, Vol.-1 (ISC-2011), 388-397
- Nair Sumita, Nand Kumar Preeti : Environmental Carbon Trading Scenario in India : A Global issue of 21st Century : A Review. International Journal of Advancements in Research & Technology, Vol.-2, September 2013.
- Kyoto Protocol Reference Manual : On Accounting of Emissions and Assigned Amount.
- In Focus India 2, 2011 : Why Carbon Credits make Good Business Sense for India.
- Global Warming and Kyoto Protocol : Indian Scenario on Carbon Credits.
- Dr. Chotaliya Meghna : Accounting for Carbon Credits in India. Indian Journal of Applied Research Vol.-4, May 2014.
- Accounting and Auditing Update, September, 2013.
- Delhi Metro Rail Corporation, Annual Report, 2011-12, Pg. 10-11
- Dr. Rajput Namita, Mrs. Chopra Parul : Carbon Credit Market in India : Economic and Ecological Viability.
- Reddy Ravuru Narasimha, Suvikram V.N.S. : Carbon Credits A Step to Sustainable future of the World.

*

Faculty (Dept. of Commerce)

CENVET CREDIT

Prof. Parashar J. Dave

Contents

CENVAT credit may be taken and utilized on inputs, capital goods and input services. Rule 4 provides for the conditions for taking the credit including the time limit. In this article the time limit for taking CENVAT credit for the above three is to be discussed.

Inputs

Rule 4 (1) of CENVAT Credit Rules, 2004 ('Rules' for short) provides that the CENVAT credit in respect of inputs may be taken-

- immediately on receipt of inputs-
- in the factory of the manufacturer; or
- in the premises of the provider of output service; or
- in the premises of job worker in case the goods are sent directly to the job worker on the direction of the manufacturer or the provider of output service; (with effect from 01.03.2015)
- in respect of final products, namely, articles of jewellery or other articles of precious metals falling under heading 7113 or 7114 as the case may be of the First Schedule to the Excise Tariff Act, the CENVAT credit of duty paid on inputs may be taken immediately on receipt of such inputs in the registered premises of the person who get such final products manufactured on his behalf, on job work basis, subject to the condition that the inputs are used in the manufacture of such final product by the job worker; The other condition for taking CENVAT credit on inputs is that the manufacturer or the provider of output service shall not take CENVAT credit after one year of the date of issue of any of the documents specified in sub- rule (1) of rule 9. This condition is with effect from 01.03.2015. Before that the limitation is six month from 01.09.2014 to 28.02.2015.

Capital goods

Rule 4(2) provides for the taking of credit on excise duty paid on capital goods. The CENVAT credit in respect of capital goods received-

In a factory;

- or in the premises of the provider of output service; or

➤ outside the factory of the manufacturer of the final products for generation of electricity for captive use within the factory or in the premises of the job worker, in case capital goods are sent directly to the job worker on the direction of the manufacturer or the provider of output service, as the case may be, at any point of time in a given financial year shall be taken only for an amount not exceeding 50% of the duty paid on such capital goods in the same financial year.

The balance of CENVAT credit may be taken in any financial year subsequent to the financial year in which the capital goods were received in the factory of the manufacturer, or in the premises of the provider of output service, if the capital goods, other than components, spares and accessories, refractories and refractory materials, moulds and dies and goods falling under heading 6805, grinding wheels and the like, and parts thereof falling under heading 6804 of the First Schedule to the Excise Tariff Act, are in the possession of the manufacturer of final products, or provider of output service in such subsequent years.

The CENVAT credit in respect of capital goods shall be allowed for the whole amount of the duty paid on such capital goods in the same financial year if such capital goods are cleared as such in the same financial year.

The CENVAT credit of the additional duty leviable under Section 3(5) of the Customs Tariff Act, in respect of capital goods shall be allowed immediately on receipt of the capital goods in the factory of a manufacturer. Where an assessee is eligible to avail of the exemption under a notification based on the value of clearances in a financial year, the CENVAT credit in respect of capital goods received by such assessee shall be allowed for the whole amount of the duty paid on such capital goods in the same financial year.

Input Services

Rule 4(7) provides for taking credit of service tax in respect of input services. The CENVAT credit in respect of input service shall be allowed, on or after

the day on which the invoice, bill or, as the case may be, challan referred to in rule 9 is received. If the credit is availed on or after the day on which the invoice is received, the payment in respect of the invoice shall be paid within three months from the date of invoice. Otherwise the credit already taken is to be reversed.

The manufacturer or the provider of output service shall not take CENVAT credit after one year of the date of issue of any of the documents specified in sub-rule (1) of rule 9. This condition is applicable with effect from 01.03.2015. Before that the time limit is six months from 01.09.2014 to 28.02.2015. Before that there is no time limit prescribed for taking the credit.

Input Service Distributor

Rule 9(1)(g) provides that the CENVAT credit may be taken on an invoice, bill, challan issued by an Input Service Distributor under Rule 4A of Service Tax Rules, 1994. CENVAT credit on such invoice may be taken within one year from the date of invoice of the Input Service Distributor.

Time limit for Re-credit

The following are the situations in which CENVAT credit is required to be reversed and credit can be re-taken:

- Rule 4(7) provides that the credit on input services shall be allowed on receipt of the invoice, bill, challan. But if the bill is not paid within three months the credit taken is to be reversed. Subsequently, when such payments of value input service and service tax is made, the amount so paid back can be re-credited;
- Rule 3(5B) provides that if the value of any input or capital goods before putting use on which CENVAT

credit has been taken, is written off or such provisions made in Books of Account, the manufacturer or service provider is required to pay an amount equal to credit so taken. However when the inputs or capital goods are subsequently used, the amount so paid can be re-credited in the account.

➤Rule 4(5)(a) prescribes that in case inputs sent to job worker are not received back within 180 days, the manufacturer or service provider is required to pay an amount equal to credit taken on such inputs in the first instance. However, when the inputs are subsequently received back from job worker, the amount so paid can be re-credited in the account.

The Circular No. 990/14/2014-CX-8, dated 19.11.2014 clarifies that the purpose of fixing the limitation for taking credit is to ensure that after issue of a document under Rule 9(1), credit is taken for the time within one year of the issue of the document. Once this condition is met, the limitation of one year has no further application. Therefore in the above three situations, limitation of one year would apply when the credit is taken for the time on an eligible document. It would not apply for taking re-credit of amount reversed, after meeting the conditions prescribed in the rules.

Input services under Reverse charge mechanism

In respect of input service where whole or part of the service tax is liable to be paid by the recipient of service, credit of service tax payable by the service recipient shall be allowed after such service tax is paid. Author's view is that the limitation of one year will not be applicable to RCM.

E-Learning

Mona Patel

Definition:

Understanding eLearning is simple. eLearning is learning utilizing electronic technologies to access educational curriculum outside of a traditional classroom. In most cases, it refers to a course, program or degree delivered completely online.

There are many terms used to describe learning that is delivered online, via the internet, ranging from Distance Education, to computerized electronic learning, online learning, internet learning and many others. We define eLearning as courses that are specifically delivered via the internet to somewhere other than the classroom where the professor is teaching. It is not a course delivered via a DVD or CD-ROM, video tape or over a television channel. It is interactive in that you can also communicate with your teachers, professors or other students in your class. Sometimes it is delivered live, where you can “electronically” raise your hand and interact in real time and sometimes it is a lecture that has been prerecorded. There is always a teacher or professor interacting /communicating with you and grading your participation, your assignments and your tests. eLearning has been proven to be a successful method of training and education is becoming a way of life for many citizens in North Carolina.

The history of e-learning

The term “e-learning” has only been in existence since 1999, when the word was first utilized at a CBT systems seminar. Other words also began to spring up in search of an accurate description such as “online learning” and “virtual learning”. However, the principles behind e-learning have been well documented throughout history, and there is even evidence which suggests that early forms of e-learning existed as far back as the 19th century

Online learning today

With the introduction of the computer and internet in the late 20th century, e-learning tools and delivery methods expanded. The first MAC in the 1980's enabled individuals to have computers in their homes,

making it easier for them to learn about particular subjects and develop certain skill sets. Then, in the following decade, virtual learning environments began to truly thrive, with people gaining access to a wealth of online information and e-learning opportunities.

By the early 90s several schools had been set up that delivered courses online only, making the most of the internet and bringing education to people who wouldn't previously have been able to attend a college due to geographical or time constraints. Technological advancements also helped educational establishments reduce the costs of distance learning, a saving that would also be passed on to the students - helping bring education to a wider audience.

In the 2000's, businesses began using e-learning to train their employees. New and experienced workers alike now had the opportunity to improve upon their industry knowledge base and expand their skill sets. At home individuals were granted access to programs that offered them the ability to earn online degrees and enrich their lives through expanded knowledge.

What's the Value of E-Learning?

E-learning offers a lot of value compared to more traditional training options, like facilitated sessions or lectures. E-learning ...

can be either an asynchronous or synchronous activity:

➤Traditionally, e-learning has been asynchronous, which means there is no predetermined time for the learning to take place. Everyone can go at their own pace, and take their time to learn what they need to know, when they need to know it. However, more synchronous e-learning is now being offered through web conferencing and chat options. The great thing about e-learning is it gives you the option to do one, or both.

has a global reach:

➤E-learning can simply be placed online and easily accessed by people around the world. There is no need for expensive travel or meetings across multiple time zones.

spans multiple devices/mobile:

➤Online courses can work on computers as well as on mobile devices, such as smartphones and tablets. This means e-learning courses can literally be in the hands of the people who need them, at all times.

is just-in-time/needs-based:

➤It's possible to create, publish, and share a course within a few hours. The software is so easy to use that almost anyone can create engaging courses.

reduces costs:

➤All of the above-mentioned factors result in a cost savings for organizations that use e-learning courses to replace some of their traditional instructor-led training. As the world becomes more connected and globalized, more people have consistent access to the internet, computers, smartphones, and other technological devices. When we provide people with learning opportunities on these devices, they can use them to access timely resources and training while on the job.

The Advantages of eLearning training includes:

➤Flexibility – eLearning can be done in short chunks of time that can fit around your daily schedule. Unlike public scheduled and in-house training, you don't have to dedicate an entire day to the training that has been organised by your company. Instead, you will have a set amount of learning, normally divided into modules, so you can work on those topics you want to focus on.

➤Mobile – As eLearning can be done on laptops, tablets and phones – it is a very mobile method. Learning can be done on the train, on a plane or any other time that could normally be wasted. Whilst you used to be confined to the classroom, the whole world can now be your classroom.

➤No Travel– As just mentioned, eLearning can be done wherever you have a device capable of doing so. Therefore again you can fit it in to your schedule, but also save money on the costs of travel. As mentioned before on the public scheduled blog, external courses can sometimes only be sourced in locations far away from your company so you then have to pay the costs of travel as well potentially accommodation. eLearning takes these costs away completely.

➤Lower cost – As you aren't using a trainer's time or any room or equipment, eLearning tends to be the

much cheaper option. If you already have a device capable of carrying out the training on, then the savings can be considerable. Therefore if you and your company are on a budget, this can be the ideal option for you. Equally for companies that have thousands of employees then it can reduce the cost per head especially on areas such as Money Laundering, Compliance and Microsoft Office training.

➤Tailored to you – eLearning courses aren't confined to be fixed to try and suit the needs of the majority. If you feel you already know a particular area well and don't need to spend an hour on it again, then you can skim over it and concentrate that time on something you feel you need to work more at. Everyone is able to learn at their own pace – a massive factor that only eLearning can provide for.

➤Technological Possibilities – eLearning is fast becoming a more and more popular method and with it, so has the investment into how to improve it further. The computer based nature of training means new technology is being introduced all the time to help with the learning. Different apps are helping to further reinforce the learning whilst forums can be used to greatly increase the amount of interaction and engagement between learners. This is only going to improve as time goes on as well.

➤Global – With very few restrictions companies can be confident that their staff can receive the same content regardless of their location, and in many cases, their nationality. Therefore if you wish to provide the same training or have your staff understand and use common methodology, eLearning is a useful way of ensuring this happens with ease and reduced cost.

The Disadvantages of eLearning Training includes:

➤Lack of Control– Learners with low motivation tend to fall behind when using eLearning as there are no set times to be doing it and they are responsible for the organisation themselves. A lack of routine or fixed schedule can mean eLearning becomes complicated with various deadlines often given to different people at different stages of their learning.

➤Learning Approach – It doesn't appeal to all learning styles so some learners will not enjoy the experience – especially strong activists and pragmatists. It is still a challenge to make eLearning appeal fully to these

groups as different people learn better or worse using different styles. Some may prefer images, some prefer just reading words and some prefer to talk about or actually do a task in order to learn.

➤Isolated – A lot of questions are a lot easily answered when face to face with someone when you can guarantee an instant answer. eLearning often doesn't allow that with trainers often having to answer numerous questions all of the time and only doing it within working hours – where a lot of learners may prefer to do their learning out of working hours. This feeling of isolation can often demotivate individuals as they feel they don't have the support and reassurance that the physical presence of a trainer provides.

➤Technology Issues – With heavy reliance on computers that eLearning brings, comes the potential risks that comes with it. Firstly, you need to ensure that all learners have a device that is able to support

the training modules. Some eLearning tools require software such as Flash that devices like iPads don't support. So all requirements need to be set out at the beginning. Poor internet connection and unavoidable general random faults also can interrupt learning and so need to be planned around. This is especially true if it is a global roll out as Internet connections and power reliability changes dramatically between countries.

➤Computer Competency – Some employees might not be too comfortable using computers, especially if their jobs don't require them to. Therefore even if the software is user friendly, the very idea of using the software can be daunting and demotivating for some. Therefore these employees are likely to learn a lot less than they would from a physical course.

*

Computer Department

Physical Fitness And ITS Measurement

Prof. Brijesh S. Prajapati

Meaning: Physical Fitness

Meaning : Today, there is a growing emphasis on looking good, feeling good and living longer. Increasingly scientific evidence tells us that one of the keys to achieving these ideals is fitness and exercises.

➤ Getting moving is a challenge because today physical activity is less a part of our daily lives. There are fewer jobs that require physical exertion. We have become a mechanically mobile society, relying on machines rather than muscles to get around.

➤ In addition, we have become a nation of observers with more people (including children) spending their leisure time pursuing just that – Leisure.

➤ Consequently statistics show that obesity, the problem that comes with high blood pressure, diabetes, etc. are on the rise. Everyone must take the initiative to get active now.

Physical fitness refers to the organic capacity of the individual to perform the normal task of daily living without undue tiredness or fatigue having reserves of strength and energy available to meet satisfactorily any emergency demands suddenly placed upon him.

Components of Physical Fitness

SPEED : The quickness of movement of limb, whether it is the leg of a runner or the arm of a shot putter.

ENDURANCE : The ability to deliver oxygen and nutrients to the tissue and to remove waste over a sustained period of time.

STRENGTH : The extent to which muscles can exert force by contracting against the resistance.

POWER : The ability to exert maximum muscular contraction, instantly in an explosive burst of movements.

AGILITY : The ability to perform a series of explosive power movements in rapid succession in opposite directions.

FLEXIBILITY : The ability to achieve an extended range of motion without being impeded by excess tissue.

Benefits of Physical Fitness

If you are committed, then exercise in combination with a sensible diet can help to provide an overall sense of well-being and can even help to prevent chronic illness, disability and premature death.

1. Improved Health

- Increased efficiency of heart and lungs.
- Reduced cholesterol levels.
- Increased muscle strength.
- Reduced blood pressure.
- Reduced risk of major illnesses such as diabetes or heart diseases.
- Weight Loss.

2. Improved Sense of Well-Being

- More Energy.
- Less Stress.
- Improved quality of sleep.
- Improved ability to cope with stress.
- Increased mental sharpness.

3. Improved Appearance

- Weight Loss.
- Toned Muscles.
- Improved posture.

4. Enhanced Social Life

- Improved self image.
- Increased opportunities to make new friends.
- Increased opportunities to share an activity with friends or family members.

5. Increased Stamina

- Increased productivity.
- Increased physical capabilities.
- Less frequency of injuries.
- Improved immunity to minor illnesses

Development of Physical Fitness

1. Endurance

- Short aerobic: 2mints to 8mints
- Medium aerobic: 8mints to 30mints
- Long aerobic: 30mints+
- Duration runs to improve maximum oxygen uptake (VO2 max)

➤ Interval training to improve heart as a muscular pump.

➤ Short anaerobic: less than 25 sec

➤ Medium anaerobic: 25 sec to 60 sec

➤ Long anaerobic: 60 sec to 120 sec

2. Strength

➤ Number of repetitions of an exercise.

➤ Number of sets of an exercise.

➤ Intensity- reduced recover time.

➤ Weight training.

➤ Conditioning exercises.

➤ Medicine Ball exercise.

➤ Polymeric exercises.

➤ Circuit training.

➤ Dumb bell exercise.

➤ Hill running.

3. Speed

➤ Flexibility is developed and maintained all year, round.

➤ Strength and speed is developed in parallel.

➤ Skill development is pre-learned, rehearsed and perfected before it is done at high speed levels.

➤ Speed training is developed by using high velocity

for brief intervals. This will ultimately bring into play the correct neuromuscular pathways for energy resources used.

4. Flexibility

➤ Protagonistic muscles which cause the movement to take place.

➤ Opposing the movement and determining the amount of flexibility are the antagonistic muscles.

➤ AAHPERED Youth Fitness Test

➤ Measurement of Physical Fitness

Battery test of Boys

➤ 50mts

➤ 600mts

➤ Standing broad jump

➤ Sit-ups(90 seconds)

➤ Push-ups

➤ Battery Items for Girls

➤ 50mts

➤ 600mts

➤ Standing broad jump

➤ Sit-ups(120 second)

➤ Medicine ball throw

